

Razvoj i promjene egipatske religije (od preddinastijskog razdoblja do arapskih osvajanja)

Kužet, Beti

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:966078>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Beti Kužet

**RAZVOJ I PROMJENE EGIPATSKE RELIGIJE
(OD PREDDINASTIJSKOG RAZDOBLJA DO
ARAPSKIH OSVAJANJA)**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2024

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

Beti Kužet

**RAZVOJ I PROMJENE EGIPATSKE RELIGIJE
(OD PREDDINASTIJSKOG RAZDOBLJA DO
ARAPSKIH OSVAJANJA)**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: izv. prof. dr. sc. Mladen Tomorad

Zagreb, 2024

SAŽETAK

Ovaj rad pružit će kronološki uvid u povijesni razvoj staroegipatske religije. S obzirom na to da se staroegipatska religija prakticirala u rasponu od oko 5000. godina trajanja staroegipatske civilizacije, u ovom radu će se promotrit koncept kontinuiteta i promjene vjerskog aspekta egipatskog društva, od preddinastijskog razdoblja do arapskih osvajanja. Promjene će se opisati te će biti analizirane uzročno- posljedične veze koje su utjecale na razvoj i promjene egipatske religije. Bit će pružena kontekstualizacija svakog pojedinog razdoblja egipatske povijesti, isticanjem temeljnih političkih i društvenih obilježja unutar određenog perioda. Povijesni izvori, prvenstveno pisani izvori, koji pružaju informacije o religiji bit će analizirani te međusobno komparirani kako bi se stekao uvid u promjene i jasno prikazao razvoj egipatske religije. Istražiti će se u kojoj mjeri su povezani razvoj sakralne arhitekture i razvoj religijske misli. Bit će pružen sustavan uvid u religijsku praksu tijekom cjelokupne egipatske povijesti te će opisat glavna obilježja egipatske magije. Također, bit će opisan i analiziran razvoj karakteristika pojedinih božanstava.

Ključne riječi: Egipat, religija, razvoj, promjene, božanstva, *Tekstovi piramida*, *Tekstovi sarkofaga*, *Knjiga mrtvih*, Ra, Amon, Oziris, Izida, sakralna arhitektura

ABSTRACT

This paper provides a chronological insight into the historical development of ancient Egyptian religion. Given that ancient Egyptian religion was practiced in the span of about 5,000 years of Egyptian civilization, this paper examines the concept of continuity and change in the religious aspect of Egyptian society, from the predynastic period to the Arab conquests. The changes are described and the cause-and-effect relationships that influenced the development and alterations of Egyptian religion are analyzed. A contextualization of each period of Egyptian history is provided, highlighting the basic political and social features within a certain period. Primary written sources, regarding information about religion are analyzed and compared in order to gain insight into the changes and development of Egyptian religion. The research examines the relation between changes in sacral architecture and changes in religious thought. A systematic insight into religious practice throughout Egyptian history is provided and the

main features of Egyptian magic are described. Also, the development of the characteristics of individual deities are depicted and analyzed.

Keywords: Egypt, religion, development, alterations, deities, *Pyramid Texts*, *Sarcophagus Texts*, *Book of the Dead*, Ra, Amon, Osiris, Isis, sacral architecture

Sadržaj:

Uvod.....	1
1. Najstariji tragovi egipatske religije	5
1.1. Religija razdoblja ujedinjena i ranodinastijskog razdoblja.....	10
2. Egipatska religija od Starog kraljevstva do Novog kraljevstva	16
2.1. Razlike egipatskih kozmogonija.....	26
3. Egipatska religija tijekom Novog kraljevstva	29
3.1. Period Amarne i vjerska reforma.....	38
4. Egipatska religija od kraja Novog kraljevstva do rimskog osvajanja	44
4.1. Značajke egipatske religije tijekom helenizma.....	49
5. Egipatska religija tijekom rimskog i bizantskog razdoblja	57
5.1. Širenje egipatskih kultova Rimskim Carstvom	63
5.2. Religija od razdoblja kasne antike do arapskog osvajanja	66
6. Obilježja magije u Egiptu.....	70
Zaključak.....	77
BIBLIOGRAFIJA	80

Uvod

Staroegipatska religija jedna je od najpoznatijih religija prošlosti. Naizgled mistična i komplicirana religija starih Egipćana pruža uvid u originalnost i zamršenost misli onodobnog stanovništva doline Nila. Staroegipatska povijest proteže se na oko 5000 godina.¹ Stari Egipat ističe se u povijesti čovječanstva po mnogim karakteristikama, prvenstveno po naprednoj starovjekovnoj civilizaciji. Razvojem egiptologije kao zasebne grane stare povijesti u 19. stoljeću započinje razdoblje sustavnog proučavanja egipatske prošlosti, koje je rezultiralo brojnim djelima o povijesti Egipta. Prožeta i političkim i društvenim aspektom egipatske prošlosti sama egipatska religija predstavlja obilje podataka koji pružaju odgovore na pitanja o političkoj organizaciji i svakodnevicu vebne civilizacije. Upravo stoga je važnost teme koja se dotiče egipatske religije neupitna, u okvirima historiografije, koja proučava starovjekovnu povijest, nužna je za stjecanje cjelovite spoznaje o starom vijeku. Podrobno poznavanje religije, karakteristika božanstava te religijskih praksi, od ključne je važnosti pri stjecanju cjelovite znanstvene spoznaje o prošlosti određenog naroda.

Ovaj rad pružit će uvid u razvoj i promjene egipatske religije tijekom cijele staroegipatske povijesti. Fokus rada bit će na analizi uzročno-posljedičnih veza koje su utjecale na razvoj svih aspekata religije. S obzirom na to da egipatska religija podrazumijeva panteon više od 2000 bogova i razdoblje prakticiranja od oko 5000 godina postavlja se pitanje o kontinuitetu religijskih obilježja tijekom egipatske povijesti. Smjernica rada bit će pitanje u kojoj se mjeri egipatska religija mijenja te što uzrokuje promjene ili pak stagnaciju. Analizom povijesnih izvora i komparacijom relevantne literature ovaj rad predstaviti će spoznaju o razvoju i promjenama religije oblikovanu kronološkim pristupom, različitim od dosadašnjih historiografskih radova na temu egipatske religije, koji nerijetko egipatsku religiju predstavljaju statičnom ili pak u sklopu radova fokusiranih na razne druge aspekte staroegipatskih vjerovanja tek površno ističu problematiku višestoljetnih promjena koje oblikuju egipatska vjerovanja.

¹ Iako u samoj egiptologiji i danas postoje oprečna stajališta o staroegipatskoj kronologiji, u smislu da određeni autori početkom staroegipatske kronologije smatraju ujedinjenje Gornjeg i Donjeg Egipta o. 3000. g. pr. Kr., činjenica da se staroegipatska povijest proteže na o. 5000 godina temelji se na stajalištu onih autora koji u kronologiji ne zanemaruju prapovijesne kulture Badari i Nagadu pri čemu se najstariji ostatci Badari kulture datiraju u 4400. g. pr. Kr.

Dosadašnja historiografska literatura na temu egipatske religije je brojna. Sam Herodot, uvelike se osvrće na vjeru Egipćana u svom djelu *Povijest*². Brojni drugi antički historiografi također pišu o religiji u Egiptu. Primjeri takvih autora su Plutarh³ i Diodor Sicilski⁴. Sustavna istraživanja povijesti Egipta te egipatske religije vrše se još od 19. st. Primjer iznimno važnog rada iz 19. st. je djelo njemačkog istraživača K. R. Lepsius iz 1842. g. koje nosi naslov *Todtenbuch Der Aegypter*⁵. Navedeno djelo je njemački prijepis egipatske *Knjige mrtvih*, jednog od najvažnijih pisanih povijesnih izvora za proučavanje egipatske religije. K. R. Lepsius, prvenstveno se specijalizirao za kronologiju staroegipatske povijesti te za posmrtno tekstove.⁶ Knjigu mrtvih proučavao je te objavio i egiptolog E. A. Wallis Budge, cijenjeni kustos asirskih i egipatskih starina pri Britanskom muzeju u Londonu.⁷ On je 1895. g. objavio djelo *The Egyptian Book of the Dead: The Papyrus of Ani in the British Museum*⁸ dok je djelo *The Book of Dead: The Chapters of Coming Forth by Day* objavljeno 1898. g.⁹ Uz navedena djela Budge je napisao i brojna druga, primjerice *Egyptian religion : Egyptian ideas of the future life*,¹⁰ te *Egyptian magic*¹¹. U kasnom 19. stoljeću posebice se ističe njemački egiptolog A. Erman koji je uvelike pridonio saznanjima o povijesti Egipta i staroegipatskom jeziku.¹² Ermanovo djelo o egipatskoj religiji korišteno u ovom radu prevedeno je i objavljeno na engleskom jeziku 1907. g. pod naslovom *A Handbook of Egyptian Religion*.¹³ U okvirima ovog rada važno je istaknuti autora J. H. Breasteda čije djelo nosi naslov *Development of religion and thought in ancient Egypt*.¹⁴ U djelu, prvi puta objavljenom 1912. g., autor nastoji kronološki izvijestiti upravo o razvoju egipatske religije, međutim ovo vrijedno djelo danas djeluje pomalo zastarjelo, stoga što je egiptologija iznjedrila brojna nova otkrića nakon 1912. g. Nadalje, u egiptologiji se ističe i njemački istraživač K. Sethe koji je posebice poznat po radu na *Tekstovima piramida*.¹⁵ Sethe također objavljuje i djela koja uključuju transkripciju i

² Hdt., II, 35-98.

³ Plut., *Is. et Os.*, 1-80.

⁴ Diod., I, 69-98.

⁵ LEPSIUS 1842.

⁶ *Oxford Reference*, s. v. „Karl Richard Lepsius“.

(<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100100778>) 11. 3. 2024.

⁷ *Encyclopedia Britannica*, s. v. „Sir Wallis Budge“ (<https://www.britannica.com/biography/Wallis-Budge>) 11. 3. 2024.

⁸ BUDGE 1895.

⁹ BUDGE 1898.

¹⁰ BUDGE 1897.

¹¹ BUDGE 1898.

¹² *Encyclopedia Britannica*, s. v. „Introduction to ancient Egyptian civilization“ (<https://www.britannica.com/place/ancient-Egypt#ref22283>) 11. 3. 2024.

¹³ ERMAN 1907.

¹⁴ BREASTED 1912.

¹⁵ SETHE 1908.

transliteraciju egipatskih hijeroglifa iz vremena 18. dinastije te iz grčko- rimskog razdoblja pod naslovima *Hieroglyphische urkunden der griechisch- romischen zeit*¹⁶ te *Urkunden der 18 Dynastie*.¹⁷ Egipnolog A. De Buck objavljuje *Tekstove sarkofaga* 1935. g. na engleskom jeziku.¹⁸ Jaroslav Černý napisao je djelo *Ancient Egyptian Religion*¹⁹. Navedeno djelo je sinteza dotadašnjeg znanja o egipatskoj religiji. Raymond O. Faulkner profesor na Sveučilištu u Londonu²⁰, objavio je *Tekstove piramida* na engleskom jeziku 1969. g. pod naslovom *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*²¹ te 1973. g. djelo *The Ancient Egyptian Coffin Texts*.²² Godine 1971. objavljeno je djelo *Isis in Graeco-Roman World* autora R. E. Witta koje pridonosi saznanjima o popularnosti kulta božice Izide tijekom grčko-rimskog razdoblja.²³ Egipatskom religijom u rimskom periodu bavi se i R. Turcan koji donosi pregled egipatskih kultova štovanih u rimskom razdoblju egipatske povijesti u djelu *The Cults of the Roman Empire* objavljenom 1996.²⁴ Autor D. Frankfurter fokusira se na religiju u rimskom Egiptu u djelu *Religion in Roman Egypt* objavljenom 1998. g.²⁵ Nadalje, potrebno je istaknuti i istraživača J. Assmanna koji pridonosi saznanjima o egipatskoj religiji brojnim djelima, primjerice djelima *The search for God in Ancient Egypt*²⁶, *Death and Salvation in Ancient Egypt*²⁷ te *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*²⁸. Autor R. H. Wilkinson objavljuje sintezu o egipatskim bogovima i božicama *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt* 2003. g.²⁹ Poznati egiptolog J. P. Allen, objavljuje djelo *The Ancient Egyptian Pyramid Texts* 2005.g.³⁰ Iste godine objavljena je i sinteza G. Harta, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*.³¹

¹⁶ SETHE 1904.

¹⁷ SETHE 1906.

¹⁸ DE BUCK 1935.

¹⁹ ČERNÝ 1951.

²⁰ *Encyclopedia Britannica*, s. v. „Raymond Oliver Faulkner“. (<https://www.britannica.com/contributor/Raymond-Oliver-Faulkner/898>) 11. 3. 2024.

²¹ FAULKNER 1969.

²² FAULKNER 1973.

²³ WITT 1971.

²⁴ TURCAN 1996.

²⁵ FRANKFURTER 1998.

²⁶ ASSMANN 2001.

²⁷ ASSMANN 2005.

²⁸ ASSMANN 1997a.

²⁹ WILKINSON R. H. 2003.

³⁰ ALLEN 2005.

³¹ HART 2005.

Na prostoru Republike Hrvatske po istraživanjima egipatske religije ističe se Petar Selem čija su značajna djela *Boginja s tisuću imena: neki aspekti pojave egipatskih bogova u dalmatinsko-panonskom krugu*³² te *Izidin trag: egipatski kulturni spomenici u rimskom Iliriku*³³. U suradnji sa Ingom Viligorac Brčić uredio je dva kataloga pod naslovom *ROMIS – Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani*³⁴ i *ROMIC I – Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia I*³⁵. Važne informacije iznosi djelo Mladena Tomorada, hrvatskog egiptologa, koje nosi naslov *Stari Egipat- povijest i kultura* te koje unutar poglavlja o religiji pruža vrijedne podatke o razvoju egipatske religije.³⁶ Mladen Tomorad autor je i brojnih članaka koji obrađuju temu širenja egipatskih kultova na prostor Sredozemlja i Rimskog Carstva: *Egyptian cults in major Roman fleets*³⁷, *Various manifestations of Isis cult in the region of Istria, Illyricum and Pannonia and its diffusion to the central European region (2nd c. BC-4th c. AD)*³⁸, *The Ancient Egyptian shabtis discovered in the regions of Roman Illyricum (Dalmatia, Pannonia) and Istria: provenance, collections, typological study and dating*³⁹, *Ancient Egyptian funerary statuettes in Croatian collections*⁴⁰ i brojne druge. Objavio je i radove koji su fokusirani na egipatsku sakralnu arhitekturu primjerice rad *Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from Badarian culture until the end of the Old Kingdom*⁴¹ te „Dizajn za život“ – *staroegipatski hramovi: povijest, razvoj i funkcija*⁴², članak o razvoju kulta boga Atona⁴³ te rad o razlozima propasti staroegipatske religije⁴⁴. Ističe se i Igor Uranić autor djela *Sinovi sunca*⁴⁵ te djela *Ozirisova zemlja*.⁴⁶ Uranić je napisao i djelo *Mitologija egipatske knjige mrtvih*.⁴⁷ Širenjem egipatskih kultova na prostor Ilirika bavi se Inga Viligorac Brčić koja je autorica članka *Cults of Isis in Dalmatia*.⁴⁸ U suradnji s drugim autorima objavljuje rad *Calpurnia L. Pisonis filia, Cn.Pisonis neptis i zavjetna ara, posvećena Izidi, Serapisu, Ozirisu i Anubisu iz uvale Caska na otoku Pagu*.⁴⁹

³² SELEM 1971.

³³ SELEM 1997.

³⁴ SELEM, VILIGORAC BRČIĆ 2012.

³⁵ SELEM, VILIGORAC BRČIĆ 2015.

³⁶ TOMORAD 2023.

³⁷ TOMORAD 2005.

³⁸ TOMORAD 2018a.

³⁹ TOMORAD 2017.

⁴⁰ TOMORAD 2012a.

⁴¹ TOMORAD 2006.

⁴² TOMORAD 2009a.

⁴³ TOMORAD 2012b.

⁴⁴ TOMORAD 2015.

⁴⁵ URANIĆ 1997.

⁴⁶ URANIĆ 2005.

⁴⁷ URANIĆ 2021.

⁴⁸ VILOGORAC BRČIĆ 2019.

⁴⁹ GRISONIC, CESARIK, VILIGORAC BRČIĆ, ŠTRMELJ 2022.

1. Najstariji tragovi egipatske religije

Temelje cjelokupne staroegipatske civilizacije potrebno je potražiti u prapovijesnom razdoblju odnosno u periodima preddinastijskih kultura (o. 7000. – 3200. g. pr. Kr.), razdoblju ujedinjenja Gornjeg i Donjeg Egipta (dinastija 0, o. 3200. – 3000. g. pr. Kr.) i ranodinastijskom razdoblju (o. 3000. – o. 2686. g. pr. Kr.). Zbog nedostatka pismenosti religiju preddinastijskog razdoblja potrebno je sagledati s pomoću arheoloških nalaza. Istraživanja provedena na arheološkim artefaktima i arheološkim lokalitetima, posebice istraživanja nekropola, pridonijela su saznanjima o najstarijim tragovima religije.

Jednostavno građeni hramovi tj. svetišta preddinastijskog razdoblja sastavni su dio svakog staroegipatskog naselja.⁵⁰ Građevine načinjene od trske, i drveta služile su kao utočište za bogove te se tijekom egipatske povijesti postupno razvijaju u velebne hramske komplekse.⁵¹ Njihova će se funkcija također razvijati i mijenjati tijekom povijesti o čemu će biti više riječi u nastavku ovoga rada. U preddinastijskom razdoblju zasigurno su najzanimljivije nekropole koje pružaju brojne informacije. R. H. Wilkinson navodi da akademici i istraživači ističu upravo pokope, koji su vršeni s iznimnom pažnjom, kao dokaz da je rano stanovništvo Egipta imalo izraženu spiritualnost.⁵² Primjerice, kultura Buto (o. 4000. – 3200. g. pr. Kr) ističe se bogatim grobnim nalazima u kojima su pronađeni grobni prilozi, od oruđa i figurica sa ženskim likom do slonovskih kostiju. Navedeni prilozi smješteni su u grobove koji su bili izrađivani u obliku obične rupe u zemlji.⁵³ Zanimljivo je primijetiti da je položaj tijela svih preminulih isti. Naime tijela su položena u ležećem fetalnom položaju s tijelom polegnutim na lijevu stranu, prema jugu, dok je lice bilo okrenuta prema zapadu.⁵⁴ Bio je to formalan položaj tijela u pogrebnim običajima tijekom Nagada kulture, tijekom prvih dinastija pa sve do Srednjeg kraljevstva.⁵⁵ Razlika koja se primjećuje u pogrebnom običaju kulture Nagada I. (4000. – 3500. g. pr. Kr.) je ta da su se tijela pokapala u ovalne rupe zaštićene trskom i humkom zemlje.⁵⁶ U ovom razdoblju grobnice postaju veće. U većim grobnicama tijela su bila položena u kovčeg od drveta ili gline.⁵⁷ U grobovima su pronađene jednostavne figurice i oslikana keramika.⁵⁸ Tijekom perioda Nagada

⁵⁰ TOMORAD 2009a: 12.

⁵¹ TOMORAD 2009a: 12.

⁵² WILKINSON R. H. 2003: 12.

⁵³ TOMORAD 2016: 31.

⁵⁴ TOMORAD 2016: 296.

⁵⁵ ČERNÝ 1951: 16.

⁵⁶ TOMORAD 2016: 296.

⁵⁷ TOMORAD 2016: 296.

⁵⁸ TOMORAD 2006: 14.

I. dolazi do društvenog raslojavanja što je vidljivo upravo na temelju grobnih priloga koji su u određenim grobovima bogatiji. Društveno raslojavanje nastavit će se razvijati te će postati sve upečatljivije u kasnijim pogrebnim običajima. Ukopi kulture Nagada II. (3500. – 3200. g. pr. Kr) raznovrsni su po pitanju grobnih priloga te po načinu pokapanja. Grobni prilozima postaju sve bogatiji te su grobnice češće namijenjene za do pet osoba.⁵⁹ Pogrebna oprema, koja u kasnijim razdobljima predstavlja značajnu religijsku praksu u ovom je razdoblju skromna. Tijela su pokrivena jednostavnom kožom ili lanenom tkaninom. Uz već navedene grobne priloge pogrebna oprema se tijekom kulture Nagada II. razvila utoliko da su grobovi bogatijih slojeva društva kao priloge imali sve više predmeta koji su uključivali noževe, keramiku, figurice od bjelokosti i palete za šminku.⁶⁰ Treba istaknuti da su u ovom periodu građene veće grobnice obložene opekom. Važno je naglasiti da Egipćani preddinastijskog razdoblja nisu balzamirali preminule. Balzamiranje i proces mumifikacije svoje najranije korijene imaju u razdoblju dinastije 0. te u ranodinastijskom razdoblju. Međutim, u ovom djelu rada potrebno je navesti da je suha klima pospješivala prirodno isušivanje tijela nakon ukopa. Takav prirodni proces bio je moguć upravo stoga što su tijela bila položena u jednostavne grobove od zemlje ili pijeska. Izgradnja grobnica od kamena ili opeke, koja započinje s kulturom Nagada II.(3500. – 3200. pr. Kr) te se nadalje razvija u kulturi Nagada III. (o. 3200 – o. 3000. pr. Kr.), onemogućila je taj prirodni proces. Egipćani su navedeno rano zamijetili te su započeli osmišljavati postupke kojima bi očuvali proces prirodnog propadanja tijela tj. isušivanje.⁶¹ Primjeri ranih grobova obloženih opekom su zastrašujuće grobnice u Nagadi, u kojima su pronađene naznake ritualnih komadanja pokojnika.⁶² Na isti je način izrađena i takozvana Grobnica 100, prva oslikana grobnica. Upravo je Grobnica 100 primjer razvoja društvenog raslojavanja na temelju pogrebnih običaja. Bogatiji slojevi društva te kasnije posebice faraoni svoje blagostanje isticali su upravo putem pogrebne arhitekture, što očito svoje temelje ima još u prapovijesnom razdoblju. Lijepa Grobnica 100 pronađena je na prostoru Hierakonpola te je oslikana prikazima svakodnevnog života.⁶³ Trud uloženi u izgradnju i oslikavanje grobnice jasno potvrđuje da su pojedinci koji su njoj pokopani bili pripadnici elite. Slike svakodnevnog života od iznimnog su značaja za proučavanje egipatske prošlosti. Iako na slikama izostaju prikazi koji bi se sigurnošću mogli protumačiti kao božanstva, ipak je prikazana važnost religijskih praksi te je

⁵⁹ TOMORAD 2016: 35.

⁶⁰ TOMORAD 2006: 14.

⁶¹ TOMORAD 2016: 297.

⁶² TOMORAD 2016: 35. Primjer takvih grobnica su grobnica T5 u Nagadi i grobovi iskopani u Adaimi.

⁶³ TOMORAD 2016: 35.

jasno da su pogrebni običaji bili važan dio svakodnevice. Na slikama je vidljiva pogrebna povorka koja je uključivala i brodove.⁶⁴

Brodovi predstavljaju religijski element koji se posebice ističe u kasnijim razdobljima starog Egipta a koji se primjećuje već u ovom najranijem razdoblju. M. Rice navodi da su pripadnici kulture Nagada bili posebno impresionirani brodovljem.⁶⁵ S. Hendrickx naglašava da iako su prikazi brodova na keramici bili prisutni ponajviše u kontekstu pokapanja, oni se također pojavljuju i izvan tog konteksta na stijenama koje su udaljene od Nila.⁶⁶ Prikazi brodova prisutni su i u ranijim razdobljima ali upravo je kultura Nagada II. iznjedrila posebno velik broj umjetničkih prikaza brodova oslikanih na keramici ili izrezbarenih u kamenu. U tim brodovima često je prikazano troje putnika elegantno naslikanih s perjem u kosi. M. Rice ih smatra prikazima svetih brodova te navodi da takvi nalazi predstavljaju početnu fazu vjerovanja koje se u kasnijem razdoblju manifestira kao sveta barka u kojoj putuju egipatska božanstva.⁶⁷ Može se tvrditi da je fascinacija brodovima koju prezentira ovo rano stanovništvo Egipta bila potaknuta stvarnom potrebom za putovanjima koja su omogućavala kvalitetniji život, primjerice otvarajući put za trgovinu. Posebice je zanimljiv crtež iz Gornjeg Egipta načinjen na stijenama Wadi Abu Marka bel- Nesa koji prikazuje veliki, mezopotamski čamac, u kojem se nalaze dvije velike figure za koje se može pretpostaviti da prikazuju božanstva te koje nose velike ukrase za glavu.⁶⁸ Zanimljiva je i jedinstvena figurica koja prikazuje pokojnika u malom brodiću te koja daje naslutiti da je brod percipiran kao tranzitno sredstvo na putovanju između života i smrti.⁶⁹

Nadalje, iz arheoloških dokaza vidljiva je fascinacija prirodnim svijetom, ponajprije životinjama ali i neživim silama prirode. Motivi krave i sokola, koji su posebice istaknuti u religijskom izričaju kasnijih razdoblja, prisutni su već od najranijeg perioda. U kasnom preddinastijskom razdoblju ističu se i ritualni ukopi životinja, primjerice, gazela, ovnova i goveda te pasa.⁷⁰ Ukoliko ovi simbolički prikazi životinja i ritualni ukopi, koji su uključivali životinje, nisu imali isključivo totemsku svrhu, u smislu da su životinje samo predstavljale određena plemena, već uistinu prikazuju božanstva tada predstavljaju značajnu fazu u razvoju

⁶⁴ TOMORAD 2016: 35.

⁶⁵ RICE 2003: 33.

⁶⁶ HENDRICKX 2011: 81.

⁶⁷ RICE 2003: 33.

⁶⁸ RICE 2003: 43.

⁶⁹ RICE 2003: 46.

⁷⁰ WILKINSON R. H. 2003: 12.

egipatske religije.⁷¹ Može se tvrditi da su ovi prapovijesni prikazi uistinu prikazi božanstava s obzirom na to da se u kasnijim razdobljima konkretno naglašava, putem pisanih izvora i ikonografije da su božanstva isprepletena sa životinjskom prirodom. Činjenica da su životinje definitivno imale iznimno važnu ulogu u religijskim poimanjima Egipćana najranijih razdoblja vidljiva je iz brojnih arheoloških primjera. Ostatci kulture Maadi (4000. – 3200. g. pr. Kr.) primjer su najstarije, za sada pronađene, upotrebe simbola ptice sa simbolom *serekh*, koji simbolizira kraljevsku građevinu te u ranodinastijskom razdoblju postaje način prikazivanja Horusova imena lokalnog vladara.⁷² Nadalje, fascinantan ceremonijalni kompleks HK 29a pronađen je u Hierakonpolu. Navedeni kompleks bio je u upotrebi od ranog perioda Nagada II. do razdoblja I. dinastije.⁷³ U kompleksu je pronađeno na tisuće ostataka životinjskih kostiju te ostatci noževa koji su bili korišteni za žrtvovanje životinja. Ovo iznimno arheološko nalazište pruža uvid u najranije kultne prakse na području Egipta. M. Rice također naglašava da su životinjsku kultovi bili snažno prisutni u ovom razdoblju te smatra da su temelji kasnijih vjerovanja potekli iz preddinastijskog razdoblja s obzirom na to da su pronađene brojne naslikane scene za koje se smatra da prikazuju žrtvovanja prije ili tijekom lova.⁷⁴ Možda najbolji primjer kontinuiteta u vjerovanjima i štovanjima bili bi krava i bik. F. Hassan ističe da je koncept kravlje božice, kasnije iznimno prisutan u religiji, svoje korijene vjerojatno imao još u neolitičkom razdoblju u kontekstu uzgoja stoke u egipatskoj Sahari.⁷⁵ Božice s elementima krave su Hator, Nut i Neith⁷⁶ o kojima će biti više riječi u nastavku ovoga rada. Bik je još od preddinastijskog razdoblja dobro poznat simbol moći.⁷⁷ Upravo će bik u ranodinastijskom razdoblju simbolizirati i samog kralja. M. Rice ističe da je kult stoke, posebice bika, najstariji "preživjeli" oblik religije u Egiptu.⁷⁸ *Paleta Bika*, koja se danas nalazi u Louvre muzeju, jasno ukazuje na značaj koji je u kasnom preddinastijskom razdoblju pridavan ovoj životinji. Zanimljivo je promotriti i prikaze sokola, koji se povezuje s egipatskim bogom Horusom. Naime, u preddinastijskom razdoblju prikaz sokola nije prisutan na oslikanoj keramici već, od perioda Nagada II., postaje simbol posebno rezerviran kao kraljevski.⁷⁹ Istaknuti nalazi primjer su najstarijih tragova religije koja obiluje zoomorfnim božanstvima.

⁷¹ WILKINSON R. H. 2003: 12.

⁷² TOMORAD 2016: 30.

⁷³ FRIEDMAN 2011: 35.

⁷⁴ RICE 2003: 42.

⁷⁵ WILKINSON R. H. 2003: 15.

⁷⁶ WILKINSON R. H. 2003: 15.

⁷⁷ HENDRICKX 2011: 201.

⁷⁸ RICE 2003: 22.

⁷⁹ HENDRICKX 2011: 79.

Egipatska religija kasnijih razdoblja podrazumijeva i antropomorfna božanstva čiji trag nije lako uočiti u ovom ranom razdoblju. Naime, iako su među grobnim priložima perioda Nagada pa i ranije, pronađene brojne antropomorfne figurice, načinjene od bjelokosti ili gline, P. J. Ucko naglašava da su pronađene figurice služile u brojne svrhe te da se ne može sa sigurnošću tvrditi da predstavljaju božanstva, iako su ranije interpretirane kao prikazi bogova.⁸⁰ Ipak, nadasve je zanimljivo stajalište prema kojem su, već u ovim ranim razdobljima, ljudi prikazivani sa zoomorfnim elementima, što je također istaknuta karakteristika kasnije egipatske religije. R. H. Wilkinson predstavlja takvu figuricu načinjenu u Nagada II. periodu koja prikazuje ženu s visoko podignutim rukama stiliziranima u obliku rogova.⁸¹ S. Hendrickx također naglašava postojanje figurica koje predstavljaju ljude s podignutim rukama tj. rogovima bika te s vratovima i glavama ptice.⁸² Dakle, arheološki dokazi iz preddinastijskog razdoblja jasno upućuju na zaključak da su onodobno životinje bile iznimno štovane te se jasno primjećuje naznaka određenih apstraktnih elemenata, u smislu slikanja ili izrade hibridnih prikaza koji najvjerojatnije prikazuju apstraktna božanstva. Onodobno stanovništvo Egipta svakako je bilo fascinirano te iznimno povezano sa živim prirodnim svijetom oko sebe. Ipak, podjednako su impresionirani i s neživim elementima prirode koja ih okružuje. Nebo i zvijezde izravno su utjecali na život svih prapovijesnih stanovnika te su ljudi u ranim fazama napretka uočili povezanost nebeskih tijela sa svijetom oko sebe, prolaskom vremena, plimom i osekom te godišnjim dobima.

Iako se na temelju literature prikupljene za potrebe ovog rada može primijetiti da su zoomorfna obilježja religije u ovom razdoblju, pa i u kasnijima, bila dominantnija od astralnih ipak ih se ne može zanemariti. Iznimno zanimljiv arheološki lokalitet je Nabta Playa. Na tom mjestu, duboko u pustinji, pronađeni su svojevrsni kameni spomenici koji datiraju u 7000. g. pr. Kr. te koji su položeni prema ljetnom solsticiju.⁸³ Prikaz zvijezda pronađen je na *Gerzeh paleti* koja datira između 3600. i 3000. g. pr. Kr. Ona je predivan primjer egipatske fascinacije zvijezdama. Na paleti koja je bila jedan od grobnih priloga prikazano je pet zvijezda.⁸⁴

Vjerovanja iz preddinastijskog razdoblja predstavljaju temelje na kojima se razvija egipatska religija u kasnijim razdobljima. Štovanje životinja, ritualna pokapanja, simbolizam brodova te hibridni prikazi ljudi i životinja sveprisutni su elementi egipatske religije koji će se

⁸⁰ WILKINSON R. H. 2003: 15.

⁸¹ WILKINSON R. H. 2003: 15.

⁸² HENDRICKX 2011: 79.

⁸³ RICE 2003: 22

⁸⁴ *Egypt Museum*, s. v. „The Gerzeh Palette“. (https://egypt-museum.com/the-gerzeh-palette/#google_vignette) 17. 3. 2024.

nadalje, iako uz promjene te nadopunjeni novim elementima, ipak zadržati u dugostoljetnoj tradiciji. Međutim, po pitanju preddinastijske religije izostaje bilo kakva spoznaja o vjerskim misaonim konceptima i religijskih shvaćanjima pa i sami nazivi božanstava ostaju nepoznati. Nadalje, pojavom staroegipatskog pisma, kojeg je u 19. st. dešifrirao Champollion, otkrivena su imena božanstava, egipatska razmišljanja o samoj naravi bogova i o životu nakon smrti te o kompleksnim teološkim razmatranjima. Naznake kompleksnog religijskog sustava naziru se već u ranodinastijskom razdoblju koje slijedi nakon ujedinjenja te koje traje do kraja II. dinastije tj. do početka razdoblja Starog Kraljevstva.

1.1. Religija razdoblja ujedinjena i ranodinastijskog razdoblja

Pisani izvori iz razdoblja ujedinjenja te iz ranodinastijskog razdoblja, iako i dalje oskudni, pružaju bitne informacije za proučavanje staroegipatske religije. Iz ranodinastijskog razdoblja ističu se prve konkretne informacije o imenima i nazivima u egipatskoj povijesti te su poznata i imena vladara I. i II. dinastije. Posebice važan izvor je *Narmerova paleta* koja se interpretira kao prikaz ujedinjenja Gornjeg i Donjeg Egipta pod kraljem Narmerom te koja istovremeno pruža uvid u određena obilježja egipatske religije. Naime, iako pismenost pridonosi brojnim spoznajama o religiji, veliki dio informacija o vjerovanjima iz razdoblja ujedinjenja te iz razdoblja prvih dinastija egiptologija ipak crpi iz likovnih prikaza i arheoloških artefakata.

Narmerova paleta, ukrašena je reljefima koji jasno upućuju na zaključak da su božanstva zoomorfna i hibridna. U slučaju Narmerove palete može se izvući i zaključak o tome koja su božanstava bila dovoljno relevantna da bi ih se odabralo prikazati uz kralja ujedinjenog Egipta. Na reljefu je s prednje strane prikazan Narmer s Bijelom krunom Gornjeg Egipta i toljagom u ruci.⁸⁵ Toljaga je i u ranijim razdobljima simbolizirala moć i dominaciju. Reljef prikazuje da je Narmer s toljagom spreman udariti čovjeka koji kleči pred njim a pokraj kojeg se nalazi harpun, znak delte, dakle osvojenog područja. Posebice je zanimljivo primijetiti da se u desnom kutu nalazi sokol koji konopcem obavija ljudske glave i znak delte.⁸⁶ Kako je već spomenuto simbol sokola bio je kraljevski simbol još od preddinastijskog razdoblja s obzirom na to da ga se ni u ranijem periodu nije moglo pronaći često, njegova je simbolika jasno rezervirana za elitu. U kasnijim razdobljima staroegipatske povijesti sokol ostaje jednim od

⁸⁵ TOMORAD 2016: 44.

⁸⁶ TOMORAD 2016: 44.

kraljevskih simbola. Također na prednjoj strani Narmerove palete vidljivi su i prikazi krave. Krava je zasigurno već u tom razdoblju bila shvaćena kao istinsko božanstvo te je jasno da se u slučaju Naremerove palete radi o prikazu božice Hator ili Bat. Zanimljivo je primijetiti da je božica prikazana s hibridni obilježjima koji kombiniraju ljude i životinje. Na stražnjoj strani palete nalaze se prikazi mitskih životinja koje imaju tijela lava i izdužene zmijolike vratove te koje su zauzdane od strane čovjeka s pomoću konopca, što simbolizira pobjedu reda nad kaosom i konačno ujedinjenje zemlje.⁸⁷ Na ovoj paleti jasno je prikazana i moć koja je od preddinastijskog razdoblja bila pripisivana biku s obzirom na to da je bik prikazan kako razara neprijateljski grad. Bik u ovom slučaju najvjerojatnije simbolizira samog kralja kao pobjednika. Iako je rani oblik staroegipatskog pisma prisutan u ovom razdoblju, na ovoj paleti napisana je samo nekolicina hijeroglifa od kojih najvažniji prenose ime samog kralja.

Zanimljivo je promotriti i paletu koja se naziva *Paleta bojnog polja*. Na navedenoj paleti vidljiv je vladar prikazan kao lav koji grize neprijatelja. G. Hart ističe kako je moguće da prikaz kralja kao lava predstavlja prototip koncepta kralja kao svete životinje boga sunca koji će se postupno ikonografski razviti u sfinxu.⁸⁸ Ipak, prikaz lava na ovoj paleti možda je jednostavno prikaz lešinara.⁸⁹ Međutim, čini se vjerojatnijim da lav već u ovom razdoblju ima važnost kao jedna od božanskih životinja s obzirom na to da se u kasnijim razdobljima kao lav prikazuju važna božanstva.

Po pitanju pisanih izvora, najdragocjeniji nalazi iz ovih razdoblja predstavljaju imena samih bogova. Potrebno je naglasiti da iako nazivi bogova često nisu jasno naznačeni, učestalo pojavljivanje elemenata iz božanskih imena može se povezati s nazivima gradova. T. Wilkinson naglašava da su određena božanstva zasigurno imala snažne poveznice s određenim gradom ili naseljem, dakle da su bila lokalnog podrijetla s obzirom na to da su imena nekih bogova jasno povezana s imenima mjesta koja su bila njihov glavni kulturni centar.⁹⁰ Najbolji primjer za navedeno je božica Nekheb što bi značilo „ona od Elkaba“.⁹¹ Nadalje, ista se paralela može povući i s osobnim teofornim imenima. Upravo je proučavanjem imena moguće spoznati koja su božanstva bila štovana. Zanimljiv je fenomen, koji se neće ponoviti u kasnijim fazama egipatske civilizacije, da su brojna imena krojena od riječi *nr* što znači jednostavno bog ili u

⁸⁷ TOMORAD 2016: 45.

⁸⁸ HART 2005: 2.

⁸⁹ *British museum*, s. v. „Object: The Battlefield Palette“ (https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA20791) 20. 3. 2024..

⁹⁰ WILKINSON T. 1999: 225.

⁹¹ WILKINSON T. 1999: 225.

slučaju žena *nrt* što znači samo božica.⁹² Nadalje, važan izvor za proučavanje imena su i kraljevski pečatni cilindri s imenima vladara na kojima su primjerice pronađena imena Horus i Neith.⁹³ Božanstva koja su se štovala u ranodinastijskom periodu, a koja do sada poznata su: Anti, Anubis, Apis, Ash, Bast, Bat i Hathor, Geb, Harsafes, Heđuer, Heket, Horus, Iat, Khentiamentiu, Hnum, Mafdet, Mehit, Min, Neith, Nekhbet, Ptah, Sed, Sešat, Set, Sobek, Sopdu, Tot, Uađet i Uepuauet. Ovih dvadeset i osam bogova i božica pojavljuju se u primarnim izvorima. Primjerice Anubis se pojavljuje se na pločici kralja Aha iz Abidosa koja prikazuje oblikovanje ili posvetu božanskog šakala kao istaknuti događaj te se lik Anubisa pojavljuje i na kamenoj posudi iz grobnice kralja Đera.⁹⁴ Božica Mafdet prikazana je kao lavica te je njeno ime izričito navedeno na kamenoj posudi pronađenoj u grobnici kralja Dena.⁹⁵ Zanimljivo je primjeriti da je „prisutnost“ boga Ozirisa i božice Izide u ovom razdoblju egipatske povijesti upitna. Naime, Oziris nije spomenut do vremena V. dinastije, iako određeni autori, primjerice T. Wilkinson, pretpostavljaju da je Oziris u ranodinastijskog razdoblju poznat pod imenom Khentiamentiu.⁹⁶ Podjednako je neutvrđen spomen Izide. Postoji samo jedan mogući spomen boga Ra, međutim on je također poprilično upitan. Pisani izvori i veća količina likovnih prikaza u ovom razdoblju, uz imena otkrivaju i informacije o religijskim praksama.

U ovom razdoblju izdvaja se praksa žrtvovanja ljudi osvjedočena doduše na rijetkim izvorima isključivo s kraja preddinastijskog i samog početka ranodinastijskog razdoblja.⁹⁷ Jedan od dokaza navedenog je bjelokosna pločica iz Sakare iz razdoblja vladavine kralja Đera.⁹⁸ Na njoj je prikazano odvijanje religijskog rituala. Između ostalog, vidljiva su dva čovjeka, okrenuta jedan prema drugom od kojih jedan nožem ubija drugog dok se među njima nalazi posuda koja je najvjerojatnije namijenjena da se u njoj prikupi krv žrtve. Na ovoj je pločici prikazano ritualno žrtvovanje u religijske svrhe, međutim, u razdoblju I. dinastije bilo je prisutno i žrtvovanje u ime kralja. Naime, podjedinici su bili žrtvovani i pokapani s kraljem kako bi mu bili pratnja u zagrobnom životu. Grobnica kralja Semerketa prva je grobnica iz ranodinastijskog razdoblja koja dokazuje ovu praksu.⁹⁹ Praksa žrtvovanja po kraljevoj smrti prekinuta je u vrijeme faraona Kaa, Semerketova nasljednika, te je očito bila kratkotrajna.¹⁰⁰

⁹² WILKINSON T. 1999: 226.

⁹³ HART 2005: 2.

⁹⁴ WILKINSON T. 1999: 243.

⁹⁵ WILKINSON T. 1999: 249.

⁹⁶ WILKINSON T. 1999: 253.

⁹⁷ WILKINSON T. 1999: 229.

⁹⁸ RICE 2003: 120.

⁹⁹ WILKINSON T. 1999: 204.

¹⁰⁰ WILKINSON T. 1999: 207.

Zanimljivo je primijetiti da je u kasnijim razdobljima uz brojne Egipćane pokopano i mnoštvo figurica slugu i to u drvu, fajansi, keramici pa čak i metalu kako bi pratili gospodara u zagrobnom životu i za njega obavljali svakodnevne zadatke.¹⁰¹ Ipak, ne može se sa sigurnošću tvrditi da je ova praksa pokapanja figurica svoje korijenje imala u praksi iz vremena Semerketa posebice s obzirom na to da se primjećuje da je Semerket jedini faraon uz kojega su pokopane žrtve rituala. Pitanje je u kojoj su razini opisane religijske prakse povezane s jezivim dijelom iz *Tekstova Piramida* koji se naziva *Himna kanibala* a koji nastaje u razdoblju Starog kraljevstva za vrijeme V. dinastije. R. O. Faulkner smatra da ona prezentira praksu kanibalizma prakticiranu u ranijim razdobljima te sa sigurnošću tvrdi da ne postoje dokazi o prakticiranju kanibalizma u V. dinastiji.¹⁰² Ipak, ne postoji dokaz o kanibalizmu ni iz vremena preddinastijskog ni ranodinastijskog razdoblja stoga je moguće da tekst jednostavno podrazumijeva da kralj po svojoj smrti treba uhvatiti i pojesti bogove kako bi zadobio njihovu snagu i moć s obzirom na to da je u tekstu, između ostalog, napisano sljedeće: „*Unas¹⁰³ je kontrolirajuća sila, onaj koji kontrolira kontrolirajuće sile/ Unas je sveta slika koja je najsvetija od svetih slika: svakoga tko mu se nađe na putu on će proždrijeti/ Jer Unasovo pravo mjesto je ispred svih privilegiranih u Akhetu*“.¹⁰⁴ I. Uranić osvrće se na ovaj dio *Tekstova piramida* te navodi da se faraon kao božansko biće vraća svojoj majci božici Nut te da stječe natprirodne moći i vlast nad svima, pa čak i božanstvima, apsorbirajući niže netere što je u *Himni kanibala* prikazano kao jedenje bogova.¹⁰⁵

Druga kulturna praksa osvjedočena u ovom razdoblju je posvećivanje prikaza božanstva, slike ili kipa, od strane kralja. Pretpostavlja se da su kulturni kipovi posvećeni od strane vladara nošeni u procesijama.¹⁰⁶ Treća religijska praksa prisutna u ovom razdoblju je polaganje zavjetnih darova što je prisutno od ranijeg razdoblja te će se nadalje nastaviti, samo će predmeti postati raskošniji. U ranodinastijskom razdoblju kao zavjetni darovi prinosili su se glazirani predmeti te predmeti izrađeni od kamena ili keramike.¹⁰⁷

Izgradnja grobnica se, u usporedbi s prethodnim razdobljem, u ranodinastijskom periodu razvija poprilično brzo. Dolazi do izgradnje mastaba kao grobnica za kraljeve. U vrijeme prvih dinastija kraljevska pogrebna arhitektura razvija se kao izraz vladareva

¹⁰¹ RICE 2003: 134.

¹⁰² FAULKNER 1924: 103.

¹⁰³ Unas je bio faraon.

¹⁰⁴ ALLEN 2005: 51. Akhet je hijeroglif koji označava izlazeće sunce iznad planine (horizont).

¹⁰⁵ URANIĆ 1997: 178.

¹⁰⁶ WILKINSON T. 1999: 232.

¹⁰⁷ WILKINSON T. 1999: 233.

autoriteta.¹⁰⁸ Naime, projekt izgradnje grobnica iziskivao je sofisticirani administrativni aparat te organizaciju materijala i radne snage.¹⁰⁹ Najvažniji pogrebni lokaliteti iz kulture Nagada III. pronađeni su u Nagadi, Abidosu i Hierakonpolu.¹¹⁰ Najstarije kraljevske grobnice pronađene su u Abidosu.¹¹¹ Primjer kraljevskog ukopa je grobnica *U-j* koja je sadržavala 150 ispisanih pločica te se sastojala od 12 komora na 66,4 m².¹¹² U njoj su pronađeni brojni luksuzni predmeti. Međutim, kako je i ranije u radu navedeno zbog razvoja kvalitetnijih grobnica i stoga što su unutar mastaba pokojnici redom pokapani unutar kovčega onemogućeno je prirodno isušivanje tijela koje se odvijalo prilikom pokapanja u zemlju. Onodobni Egipćani zasigurno su u raspadanju tijela nakon smrti vidjeli nešto neprirodno i zabrinjavajuće. Naime, problemu su nastojali doskočiti tako što su počeli umatati tijela u povoje umočene u prirodne smole¹¹³, što nije prisutno u ranijem razdoblju. Ovom metodom Egipćani nisu postigli željene rezultate što je vidljivo po činjenici da su nastavili eksperimentirati te konačno razvili mumificiranje, koje su očito percipirali kao riješene problema s obzirom na to da je postupak ostao drugostoljetna tradicija. Rani oblik postupka mumifikacije datira u razdoblje Starog kraljevstva.

Posebice važna značajka egipatske religije a koja se počinje razvijati upravo u ovom razdoblju je štovanje kralja kao božanstva. Naime, prvi egipatski kraljevi nastojali su koristi religiju za vlastite ciljeve, ponajprije kako bi učvrstili svoju vlast u tek ujedinjenoj zemlji. Već se u ovom razdoblju egipatske povijesti religijski kultovi dijele na dvije skupne, na državne te na lokalne. Navedeno se ponajviše ogleda u činjenicu da su hramovi izgrađeni od strane kralja, primjerice hram Horusa u Hierakonpolu, bili zatvoreni za širu javnost. Međutim, sam kult kralja u lokalnoj je zajednici bio sveprisutan. Naime, jedna od temeljnih indikacija da je još u ranodinastijskom razdoblju kralj Egipta smatran božanstvom je upotreba imena boga Horusa prije imena samog kralja. Činom dodavanja božanskog imena kralj je podanicima davao do znanja da je reinkarnirani bog na zemlji.¹¹⁴ On je predstavljan kao arbitar između bogova i ljudi te je njegova temeljna uloga podrazumijevala upravo posredništvo između stanovnika Egipta i bogova. Naznake navedenog vidljive su i u činjenici da su za kralja izgrađeni brojni velebni kipovi i spomenici koji su bili mjesta štovanja kraljevog kulta. Brojni su dokazi navedenog koji datiraju u ranodinastijsko razdoblje, primjerice otisci pečata kralja Dena koji prikazuju kipove

¹⁰⁸ WILKINSON T. 1999: 198.

¹⁰⁹ WILKINSON T. 1999: 198.

¹¹⁰ TOMORAD 2006: 15.

¹¹¹ TOMORAD 2006: 15.

¹¹² TOMORAD 2006: 15.

¹¹³ TOMORAD 2016: 297.

¹¹⁴ RICE 2003: 103.

i na kojima je napisano da su kipovi izrađeni od zlata.¹¹⁵ Nadalje, važni su dokazi otisak pečata iz grobnice kralja Đera¹¹⁶ te ukrašene posude Aneđiba¹¹⁷ na kojima su također prikazani kulturni kipovi kralja. Zanimljivo je promotriti i staroegipatsku legendu, nastalu u kasnijim razdobljima te koja se konačno oblikovala u mit o Horusu i Setu, a koja predstavlja spomen na vremena kada su sjever i jug Egipta bili u konfliktu.¹¹⁸ J. Assmann tvrdi da je mit o Horusu i Setu usko povezan s ujedinjenjem zemlje i institucijom kralja.¹¹⁹ Naime, zaštitnik Gornjeg Egipta u periodu Nagada III. postaje upravo sokol Horus kao simbol samog vladara, ali i kao simbol moći grada Hierakonopola.¹²⁰ Istovremeno zaštitnik Donjeg Egipta postaje Set čije je središte Memfis, kao glavni grad Donjeg Egipta.¹²¹ U ranoj kraljevskoj teologiji Egipta navedeno je da je kralj reinkarnacija i Horusa i Seta te stoga kralj nosi dvije titule *nswt* i *bit* što je referenca na dvojni karakter same države.¹²² Zanimljivo je povući paralelu između navedenih tvrdnji te Manetona čije je djelo *Egipatska kronika* poznati povijesni izvor. Maneton svoje djelo na neki način usklađuje s mitom jer navodi da su prije ljudi Egiptom vladali bogovi: „*U stvarnosti, svaka vladavina o kojoj Egipćani govore- vladavina Bogova, Polubogova te Duhova Mrtvih-obuhvaćala je 24,900 lunarnih godina što čini 22068 solarnih godina.*“¹²³ Može se pretpostaviti da navedeni mit, pa i legenda o dalekoj prošlosti Egipta kakvu predstavlja Maneton imaju svoje temelje u stvarnom procesu ujedinjenja. J. Assmann uočava zanimljiv paradoks kraljevskih lista koje s jedne strane predstavljaju kralja kao božanstvo a s druge strane početak vladavine kraljeva navode kao konačan kraj mitskih vremena u kojima su vladali bogovi.¹²⁴ Ipak, neupitna je činjenica da je kralj Egipta smatran božanstvom i arbitrom između bogova ljudi. Božanska narav egipatskog kralja nastaviti će se razvijati i dugo će ostati važan element religije starog Egipta. Upravo će poistovjećivanje boga i kralja postati jednim od glavnih razloga izgradnje velebnih i slavnih egipatskih građevina, od kojih su najslavnije piramide po kojima je posebice poznato razdoblje Starog kraljevstva.

¹¹⁵ WILKINSON T. 1999: 237.

¹¹⁶ WILKINSON T. 1999: 237.

¹¹⁷ WILKINSON T. 1999: 237.

¹¹⁸ RICE 2003: 53.

¹¹⁹ ASSMANN 1996: 27.

¹²⁰ TOMORAD 2016: 39.

¹²¹ TOMORAD 2016: 39.

¹²² ASSMANN 1996: 28.

¹²³ MAN. *Aeg.* fr. 1.4.

¹²⁴ ASSMAN 1996: 26.

2. Egipatska religija od Starog kraljevstva do Novog kraljevstva

Razdoblje Starog kraljevstva (o. 2686. – o. 2160. g. pr. Kr.) obilježeno je značajnim napretkom staroegipatske civilizacije. Staro kraljevstvo ističe se kao razdoblje u kojem su brojne religijske prakse te sakralna arhitektura usko povezani s božanskom ulogom faraona što rezultira izgradnjom velebnih građevina koje svjedoče o isprepletenosti politike i religije starog Egipta. Uloga vrhovnog vladara Egipta ipak se mijenja od kraja Starog do početka Novog kraljevstva (o. 1539. – o. 1069. g. pr. Kr) te svojim slabljenjem i ponovnim jačanjem neupitno utječe na izmjene religijskih poimanja starih Egipćana. Apsolutna moć vladara tj. faraona na samom početku Starog kraljevstva jača dolaskom III. dinastije na prijestolje Egipta te dostiže svoj vrhunac tijekom IV. dinastije kada faraoni grade novi tip grobnica, piramide.

Faraon Đoser, utemeljitelj je III. dinastije te je ujedno i prvi faraon koji je sagradio piramidu pri čemu je zaposlio talentiranog Imhotepa koji je izgradio velebnu grobnicu sačinjenu isključivo od kamena.¹²⁵ Na važnom povijesnom izvoru, *Kamenu iz Palerma*, navedeno je da su prve piramidalne strukture građene još u vremenu II. dinastije. Međutim, ostaci tih piramida do sada nisu pronađeni te se smatra da su te piramide, ukoliko su uopće postojale, predstavljale najraniju i najjednostavniju fazu u izgradnji novog tipa grobnica. Stoga se prvom piramidom smatra Đoseroва stepenasta piramida koja se nalazi se u Sakari a koja je bila okružena monumentalnim posmrtnim hramom, grobnicama za princeze, svečanom dvoranom te brojnim drugim građevinama.¹²⁶ Njegov arhitekt i vezir Imhotep je gradio grobnicu devetnaest godina. Sastoji se od šest terasa te uključuje brojna okna, galerije i odaje.¹²⁷ Sama pogrebna odaja bila je načinjena od granita.¹²⁸ Odaja je bila ukrašena plavim pločicama od fajansa na kojima su prikazani faraon Đoser i bog Wepwawet u zajedničkom slavlju.¹²⁹ Po pitanju religijske simbolike pretpostavlja se da terase piramide predstavljaju stepenice koje su zamišljene kao put kojim bi se faraon mogao uspjeti do samog Sunca.¹³⁰ M. Tomorad navodi da ovu teoriju potkrepljuje i činjenica da je sam Imhotep bio vrhovni svećenik kulta boga Ra.¹³¹ Piramide su dakle povezane sa solarnim kultom, predstavljaju štovanje faraona kao božanstva te predstavljaju i vrhunac društvenog raslojavanja koje svoje temelje ima u ranijim razdobljima.

¹²⁵ STEINDORF, SEELE 1957: 14.

¹²⁶ STEINDORF, SEELE 1957: 14

¹²⁷ TOMORAD 2006: 19.

¹²⁸ TOMORAD 2006: 19.

¹²⁹ RICE 2003: 156.

¹³⁰ TOMORAD 2016: 53.

¹³¹ TOMORAD 2016: 53.

Zanimljivo je da M. Rice tvrdi da je egipatska fascinacija trokutastim oblicima proizašla iz opservacije prirodnog fenomena koji se primjećuje u blizini Heliopola gdje zrake sunca „padaju“ na tlo u trokutastim oblicima dok se probijaju kroz zimske oblake.¹³²

Sljedeća faza u razvoju piramidalnih kraljevskih grobnica upravo je kreacija savršene forme čija stranica ima oblik trokuta koja započinje s IV. dinastijom.¹³³ Faraon Snofru izgradio je tri piramide, od kojih je prva stepenasta piramida. Druge dvije, „prave“ piramide, nalaze se u Dahšuru gdje je Snofru utemeljio novu kraljevsku nekropolu.¹³⁴ Piramide su danas poznate pod nazivima Nagnuta piramida i Sjeverna ili Crvena piramida te su obje bile okružene velikim kompleksom. Piramida Snofruova nasljednika Khufua najveća je egipatska piramida. Pokraj piramide bio je zakopan ritualni solarni brod koji je otkriven u 20. stoljeću.¹³⁵ Piramidalne komplekse izgradili su i faraoni Khafra, Menkaura, Userkaf, Sahura Raneferef i brojni drugi.¹³⁶ Međutim, treba imati na umu da su piramide faraona IV. dinastije najvelebnije dok su ostale piramide, koje se grade sve do kraja Srednjeg kraljevstva (o. 2055. – o. 1650. g. pr. Kr.) manje monumentalne. U razdoblju Starog kraljevstva svi pripadnici višeg društvenog sloja bili su pokapani u velike mastabe izgrađene od kamena koje su sadržavale kapelicu s lažnim vratima i žrtvenikom te *serdab* za kip vlasnika.¹³⁷ Društveno raslojavanje doživjelo je dakle svoj vrhunac u usporedbi s prethodnim razdobljima egipatske prošlosti.

Solarni kult, povezan s piramidama, postaje najvažniji kult u razdoblju Starog kraljevstva, te poput Horusova kulta postaje usko povezan s kultom božanskog kralja tj. faraona. Ipak, Sunčev kult nema jasan začetak. Brojni autori tvrde da je Ra, kao bog Sunca, štovan još od najranijih razdoblja egipatske povijesti, međutim, J. Černy precizno iznosi da nemoguće utvrditi u kojem je točno trenutku solarni kult prožeo kult kralja.¹³⁸ Jedan od najranijih spomena „izraza“ *Ra* nalazi se u imenu vladara iz II. dinastije koje glasi Raneb što se može prevesti kao „Ra je gospodar“, dok Đoser iz III. dinastije nosi titulu zlatnog Ra.¹³⁹ Ipak, T. Wilkinson ističe da je moguće da je tijekom prve dvije dinastije riječ *ra* korištena kao oznaka za samo sunce a ne za određeno božanstvo.¹⁴⁰ Stoga predlaže da bi se ime iz druge dinastije

¹³² RICE 2003: 171.

¹³³ RICE 2003: 171.

¹³⁴ TOMORAD 2006: 20.

¹³⁵ TOMORAD 2016: 316.

¹³⁶ TOMORAD 2016: 317-318.

¹³⁷ TOMORAD: 319.

¹³⁸ ČERNY 1951: 33.

¹³⁹ ČERNY 1951: 33.

¹⁴⁰ WILKINSON T. 1999: 254.

moglo iščitati kao Nebra što bi se prevelo kao „Gospodar sunca“ a ne kao Raneb.¹⁴¹ J. Černý pak navodi da su i Raneb i Đoser identificirali sebe s bogom Ra i to ne kao njegovi sinovi već su doslovno sebe smatrali samim bogom.¹⁴² Ono što se sa sigurnošću može tvrditi je to da su prvi faraoni koji se službeno nazivaju sinovima boga Ra bili Khafra i Menkaura iz IV. dinastije te da istu titulu nose i faraoni Niuserra, Đedkara i Unas koji vladaju krajem V. dinastije.¹⁴³ Dakle, kraljevska titula *sin Ra* po prvi puta se razvija u periodu Starog kraljevstva te nadalje biva u službenoj upotrebi kao jedna od kraljevskih titula. Iako popularnost kulta Ra raste i pada ovisno o razdoblju on ostaje važnim egipatskim božanstvom tijekom cijele egipatske povijesti. Štoviše kult boga Ra počevši od razdoblja Starog kraljevstva nadalje prožima cjelokupnu religiju s obzirom na to da se mnogi lokalni bogovi poistovjećuju s Ra čak i nakon što dominacija kulta opada koncem V. dinastije.¹⁴⁴ Može se tvrditi da je već u ovom razdoblju došlo do fuzije Ra, Horusa i samog kralja.¹⁴⁵ Jasno je da je uzdizanje solarnog kulta istovremeno podizanju veličanstvenih piramida. Potrebno je naglasiti da je najvažnija funkcija Imhotepa bila upravo funkcija visokog svećenika grada Heliopola koji u ovom razdoblju postaje centar solarnog kulta na čemu se temelji pretpostavka da je upravo Imhotep zaslužan za uzdizanje ovog kulta nad drugima.¹⁴⁶ I. Uranić naglašava da se svijest o božanskom od samih početaka povezuje sa spoznajom da je Sunce, u toj zemlji vrućine i pustinje, istinski gospodar života i smrti.¹⁴⁷ Također tvrdi da najstarije ideje o Suncu treba tražiti na prikazima nebeskog sokola Horusa iz preddinastijskog razdoblja.¹⁴⁸ Ikonografski Ra se prikazuje kao Sunčev kolot koji se vozi u čamcu ali prikazuje se i u hibridnom obliku kao čovjek s glavom sokola, ovna ili skarabeja.¹⁴⁹ Nerijetko je prikazan i u zoomorfnom obliku i to kao ovan, kukac balegar, bik, čaplja, feniks, mačka, lav i zmija.¹⁵⁰ Raznovrsna ikonografija nije neobična kada je riječ o bogu Ra. Tijekom kasnijih razdoblja bog Ra srastao je s brojnim drugim božanstvima koja su imala solarna obilježja.¹⁵¹ Primjer navedenog je sinkretizam Ra i Horusa pri čemu nastaje božanstvo Ra-Harakhte koje predstavlja jutarnje sunce, te sinkretizam Ra i Atuma kao večernjeg sunca.

¹⁴¹ WILKINSON T. 1999: 254.

¹⁴² ČERNÝ 1951: 34.

¹⁴³ ČERNÝ 1951: 34.

¹⁴⁴ ČERNÝ 1951: 34.

¹⁴⁵ ČERNÝ 1951: 34.

¹⁴⁶ RICE 2003: 157.

¹⁴⁷ URANIĆ 1997: 59.

¹⁴⁸ URANIĆ 1997: 59.

¹⁴⁹ TOMORAD 2016: 277.

¹⁵⁰ TOMORAD 2016: 277.

U razdoblju Starog kraljevstva dolazio do pojave još jednog potpuno novog kulta koji se širi iz središta Delte prema jugu.¹⁵² Radi se kultu boga Ozirisa koji je nastao kao lokalni kult grada Busirisa. Najstariji konkretan spomen Ozirisa nalazi se na *Tekstovima piramida*. Ipak, treba imati na umu da su *Tekstovi piramida* zasigurno nastali na temelju ranijih vjerovanja koja su pak zapisana tek u razdoblju V. dinastije. Činjenica je da su stari Egipćani od najranijih razdoblja bili preokupirani životom poslije smrti, stoga je koncept boga podzemlja bio prisutan i ranije. Primjer takvog božanstva je Khentiamentiu koji je prikazivan kao šakal¹⁵³ a koji je prisutan u izvorima iz ranodinastijskog razdoblja. Međutim, sva božanstva koja su predstavljala podzemni svijet zasjenjena su u trenutku kada se „pojavljuje“ Oziris. Steindorf i Steele navode da je Oziris vjerojatno bio kralj koji je jednom vladao gradom Busirisom te koji je nakon svoje smrti proglašen bogom.¹⁵⁴ Najvažniji povijesni izvor koji prenosi informacije o Ozirisu je antički pisac Plutarh, o kojem će biti više riječi u nastavku rada.¹⁵⁵ Uz Busiris centar Ozirisova kulta postaje i Abidos.¹⁵⁶ Prikazivao se u antropomorfnom obliku kao mumija s krunom, žezlom i bičem, dakle s kraljevskim simbolima koji su jasno ukazivali na to da je Oziris kralj svijeta mrtvih.¹⁵⁷ Njegov simbol bio je i stup *djed* ponajviše korišten u Busirisu.¹⁵⁸ *Tekstovi piramida* svjedoče o činjenici da je Oziris božanstvo kojeg se trebaju bojati i ljudi ali i drugi bogovi.¹⁵⁹ Primjerice, u tekstu iz piramide Tetija ističe se da je bio smatran posebice moćnim i važnim božanstvom: „*Nebo će govoriti, zemlja će se tresti od tvoje žestine,/ Ozirisu, dok se pojavljuje./ Vi krave muzare koje ste tamo, vi krave dojilje koje ste tamo, idite/ oko njega, oplakujte ga, oplakujte ga dok se on/ pojavljuje i odlazi na nebo uz svoju braću.*“¹⁶⁰

Upravo se na *Tekstovima piramida* spominju i brojna druga božanstva koja do tada nisu bila osvjedočena povijesnim izvorima. Spominju se primjerice i Izida i Atum koji postaju važna božanstva tijekom Srednjeg kraljevstva. Upravo je Atum jedan od najčešće spominjanih bogova na *Tekstovima piramida*.¹⁶¹ Izida je jasno navedena kao Ozirisova sestra. U tekstu iz piramide Unasa je navedeno: „*Izido, ovaj Oziris ovdje je tvoj brat, kojeg si oživjela i koji živi/ on će živjeti*

¹⁵² ČERNY 1951: 34.

¹⁵³ STEINDORF, SEELE 1957: 146.

¹⁵⁴ STEINDORF, SEELE 1957: 147.

¹⁵⁵ STEINDORF, SEELE 1957: 147.

¹⁵⁶ ERMAN 1907: 16.

¹⁵⁷ ERMAN 1907: 16.

¹⁵⁸ ERMAN 1907: 16.

¹⁵⁹ RAY 2002: 154.

¹⁶⁰ ALLEN 2005: 70.

¹⁶¹ TOMORAD 2016: 269.

i ovaj Unas će živjeti, on neće umrijeti i ovaj Unas/ neće umrijeti."¹⁶² Navedeni citat potvrđuje da je u trenutku pisanja tekstova mit o Izidi i Ozirisu bio dobro poznat.

Tekstovi piramida zapisani su krajem Starog kraljevstva na zidovima odaja i hodnika piramida te se sastoje od niza rituala i čarolija.¹⁶³ Ritali, čarolije i molitve trebale su omogućiti faraonu uspješan i lak prelazak iz svijeta živih u svijet mrtvih. Ovi natpisi poznati su kao najstariji zapisi o egipatskoj religiji te predstavljaju i najstariju egipatsku književnost.¹⁶⁴ Prva piramida koju su krasili tekstovi bila je piramida faraona Unasa iz V. dinastije. Tekstovi se sastoje od tri razine te uključuju magijske radnje, pozitivne i negativne izjave te himne posvećene raznim bogovima podzemnog svijeta.¹⁶⁵

Primjer teksta s magijskim radnjama je tekst iz piramide Unasa: „*Ozirisu Unasu, prihvati Horusovo oko, tvoj kruh, i jedi./ 4 kruha.*”¹⁶⁶ *Ozirisu Unasu, prihvati Horusovo oko, koje je on iskopao./ Zdjela s 4 tosta.*”¹⁶⁷ *Ozirisu Unasu, uzmi sebi njegove bijele, zdrave zube / Zdjela s 4 češnjaka.*¹⁶⁸

Ovakve magične formule zamišljene su kao briga za preminulog i njegova opskrba hranom i pićem u slučaju da ogladni na svom putu u svijet mrtvih.¹⁶⁹ Upravo je briga za preminulog i njegov odnos s bogom Ozirisom i bogom Ra primarna funkcija *Tekstova piramida*. Jasno je da je poimanje zagrobnog života u ovom razdoblju, a vjerojatno i ranije, postalo veoma kompleksno. Tekstovi svjedoče o staroegipatskom shvaćanju da se ljudsko biće sastoji od tri osnovna djela točnije od fizičkog tijela te od dva duhovna elementa koje nazivaju *Ba* i *Ka*.¹⁷⁰ *Ka* je shvaćen kao životna snaga koja čini razliku između živog i mrtvog tijela dok je *Ba* usporediv sa zapadnjačkom idejom duše i osobnosti.¹⁷¹ Za stare Egipćane *Ba* je element koji svakog pojedinca čini jedinstvenim. Kako bi pokojnik preživio kao duh u zagrobnom životu, njegov *Ba* mora se vratiti njegovom *Ka*, životnoj snazi. Ukoliko se postigne navedeno duh preminulog postaje poznat kao *Akh*¹⁷² te kao takav zadobiva vječan život.

¹⁶² PT §152; ALLEN 2005: 35.

¹⁶³ ALLEN 2005: 1.

¹⁶⁴ ALLEN 2005: 1.

¹⁶⁵ TOMORAD 2016: 180.

¹⁶⁶ PT §85; ALLEN 2005: 24.

¹⁶⁷ PT §86; ALLEN 2005: 24.

¹⁶⁸ PT §87; ALLEN 2005: 24.

¹⁶⁹ TOMORAD 2016: 180.

¹⁷⁰ ALLEN 2005: 7.

¹⁷¹ ALLEN 2005: 7.

¹⁷² ALLEN 2005: 7.

Pogrebni običaji iz razdoblja Starog kraljevstva bili su usko povezani sa staroegipatskom preokupacijom životom nakon smrti. Naime, postupak balzamiranja koji je započeo ranije u ovom je razdoblju iznimno napredovao. Početkom IV. dinastije iz utrobe su vađeni unutrašnji organi kako bi se isušili te su se potom vraćali u tijelo.¹⁷³ Na primjeru ukopa kraljice Hetepheres iz IV. dinastije primjećuje se i praksa spremanja isušenih organa u kovčege.¹⁷⁴ Praksa spremanja organa u posebne posude ili kovčege nastavit će se razvijati i mijenjati tijekom egipatske povijesti. Rituale prije postupka balzamiranja opisali su grčki autori Herodot i Diodor Sicilski. Herodot navodi da običaj žalovanja kod Egipćana podrazumijeva da sve žene iz kuće preminulog oslikaju blatom glavu i lice te potom kruže gradom udarajući se u prsa u haljini vezanoj tako da su im grude otkrivene dok se na drugoj strani u prsa udaraju i muškarci koji su potpasani na isti način.¹⁷⁵ Tek nakon obavljenog javnog žalovanja tijelo preminulog se nosi na balzamiranje.¹⁷⁶ Nakon uspješnog balzamiranja¹⁷⁷ započinje proces pokapanja. Egipćani su smatrali da se suđenje preminulom odvija pred bogovima. Vrhovni sudac bio je bog Oziris a uz njega su sjedile njegove sestre Izida i Neftida dok su nasuprot njima sjedila četiri Horusova sina koji su imali ulogu čuvara kanopskih posuda, dakle unutrašnjih organa preminulog. Lokalni bogovi i božice egipatskih noma, njih ukupno četrdeset i dvoje imali su funkciju sudaca te su trebali procijeniti je li pokojnik grešan čovjek. Bog pisanja Tot vagao je srce pokojnika kojem je protuteža bilo pero božice pravde Ma'at. Suđenje koje se odvijalo u imaginarnom svijetu u fizičkom svijetu završavalo je tako što bi pokojnik bio odvezen do svoje grobnice. U usporedbi s ranijim razdobljima grobni prilozii postaju raskošniji. U grobnicama su pronađeni kameni sarkofazi, kovčezi, kipovi preminulog, namještaj, nakit, ispisane stele te su gotovo sve grobnice imale *serdab* i lažna vrata.¹⁷⁸

U ovom razdoblju počinju se graditi i posmrtni hramovi. Posmrtni hramovi najčešće su izgrađeni sjeverno ili južno od piramide. Svrha ovih hramova bila je ta da su se u njemu odvijala žrtvovanja i vjerski rituali u ime preminulog faraona.¹⁷⁹ Jasno je vidljiv postepeni razvoj sakralne arhitekture iz vremena jednostavnih svetišta preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja koja u kasnijim razdobljima postaju iznimno monumentalna te vrhunac razvoja doživljava u razdoblju Srednjeg i Novog kraljevstva.¹⁸⁰ Drugi tip hramova koji su bili

¹⁷³ TOMORAD 2016: 297.

¹⁷⁴ TOMORAD 2016: 197.

¹⁷⁵ HDT. II.85; TOMORAD 2016: 299.

¹⁷⁶ HDT. II.85; DIOD. I.91.4-7; TOMORAD 2016: 299.

¹⁷⁷ HDT. II.86; TOMORAD 2016: 301-302.

¹⁷⁸ TOMORAD 2016: 306.

¹⁷⁹ WILKINSON R. H. 2000: 20.

¹⁸⁰ WILKINSON R. H. 2000: 20.

rasprostranjeni u Starom kraljevstvu su hramovi Sunca. Uz navedene gradili su se i drugi kulturni hramovi primjerice hram Ozirisova kulta ili kulta Horusa.¹⁸¹ U kulturnim hramovima kip božanstva kojemu je hram posvećen nalazio se u samom središtu građevine.¹⁸² Potrebno je istaknuti da su se hramovi Starog kraljevstva uvelike razlikovali ovisno o tome radi li se o posmrtnom hramu, hramu Sunca ili pak o provincijskim kulturnim hramovima.¹⁸³ Važno je naglasiti da su hramovi, posvećeni određenom božanstvu, bili smatrani kućom u kojoj je bog obitavao.

U ovom razdoblju hramsko svećenstvo imalo je važnu ulogu u društvu. Svećenici se nisu bavili isključivo religijskim pitanjima već su, zbog važnosti koje je hram imao u svakodnevnom životu, utjecali na ekonomske, obrazovne i zakonske aspekte egipatskog društva. Nadalje sama struktura hrama odražavala je egipatsko viđenje svijeta i kozmogoniju. Svi su hramovi predstavljali praiskonski otok iz kojega je prema egipatskom vjerovanju proizašao čitav svijet. Važnu ulogu u tim svetim prostorima imao je dakako faraon koji je kao posrednik između svijeta bogova i ljudi predvodio rituale i festivale koji su se odvijali u hramu ili oko njega. Osnovni ritual u kojem je faraon sudjelovao bio je ritual prinošenja žrtve određenom božanstvu. Na svakodnevnoj razini svećenstvo je obavljalo jutarnji i večernji ritual pri kojima su se kipovi božanstava prali mirisnim uljima te bi im bio ponuđen obrok. Potrebno je naglasiti, a što ističe i J. Malek da su dostupni povijesni izvori koji prenose informacije o detaljima religijske prakse u razdoblju Starog kraljevstva veoma oskudni. Naime, ne postoje nikakvi papirusi na kojima su zapisane informacije o religiji, dok se pak zapisi iz privatnih grobnica osvrću ponajviše na temu zagrobnog života.¹⁸⁴ Određeni tekstovi iz raznih grobnica donose doduše detalje o privatnim životima preminulih međutim oni nisu relevantni za ovaj rad. Primjer natpisa koji pruža konkretne informacije ali ne pridonosi detaljnim saznanjima je natpis na lažnim vratima grobnice u Gizi u kojoj je pokopan kraljevski liječnik Nyankhre; *„Liječnik Velike Kuće, pratitelj kuće, on / koji radi ono što njegov bog voli svaki dan, svećenik Anubisa koji / obitava kod Sepa. / [Nadzornik povratnih prinosa] u Kući Života, / liječnik Velike Kuće, čuvar tajni kralja gdje god da je/ Nyankhre.“*¹⁸⁵ Navedeni citat pruža informaciju o činjenici da je u Starom Kraljevstvu postojao kult Anubisa, međutim, izostaju detaljna saznanja o njegovom svakodnevnom djelovanju.

¹⁸¹ TOMORAD 2009a: 13.

¹⁸² TOMORAD 2009a: 13.

¹⁸³ WILKINSON R. H. 2003: 21.

¹⁸⁴ MALEK 1986: 109.

¹⁸⁵ STRUDWICK 2005: 211.

Na samom kraju Starog kraljevstva dolazi do bitne promjene u poimanju božanske naravi kralja. Već u V. dinastiji moć faraona znatno slabi zbog političkih razloga, što se dakako odražava i na religiju. Naime, upravo se *Tekstovi piramida* smatraju jednim od dokaza da je u ovom razdoblju došlo do krize apsolutizma koja se manifestira kao potreba za natpisima koji će vladaru omogućiti kvalitetan zagrobni život.¹⁸⁶ Do ovog razdoblja nije postojala potreba za takvom vrstom tekstova s obzirom na to da se faraona smatralo božanstvom te je očito da je faraon izgubio dio svog božanskog statusa. Kriza se nastavlja sve do razdoblja VIII. dinastije nakon koje dolazi do Prvog međurazdoblja (2160. – 2055. g. pr. Kr.).

Tijekom Prvog međurazdoblja potpuno je napušteno vjerovanje u božansku narav faraona pa se stanovništvo ponovno vraća štovanju lokalnih kultova iz preddinastijskog razdoblja.¹⁸⁷ Kraljevstvo je zahvaćeno ratom stoga ne čudi da je bog Mont, bog rata, imao važnu ulogu u kraljevskoj religiji ovog razdoblja. Na samom kraju Prvog međurazdoblja pozivajući se na boga Monta, tebanska dinastija obnovila je vlast nad cijelim Egiptom.¹⁸⁸ Ikonografski prikazan u hibridnom obliku kao čovjek s glavom sokola te s krunom i Sunčevim diskom bog rata bio je zaštitnik IV. nome čije je sjedište Teba.¹⁸⁹ U kasnijim razdobljima gubi na „nacionalnoj“ važnosti te se spaja s bogom Ra. Tebanski vladari osnivaju vlastitu XI. dinastiju s kojom započinje razdoblje Srednjeg kraljevstva u kojem dolazi do novih promjena u egipatskoj religiji, prvenstveno po pitanju izgradnje novog tipa grobnica ali i u pogledu pogrebne opreme i religijske literature.

Na početku razdoblja Srednjeg kraljevstva vladari XI. dinastije započeli su s izgradnjom potpuno novog tipa kraljevskih grobnica. Svoja posljednja počivališta gradili su u stijenama doline Deri el- Bahrija u okruženju zagrobnog kompleksa Mentuhotepe II. vladara XI. dinastije. Novina po pitanju grobnih priloga također je pronađena na ovom području, u grobnici dvorskog kancelara Mekerte. U navedenoj grobnici pronađeni su brojni modeli koji prikazuju egipatsku svakodnevicu. Predivno izrađene i obojene figurice od drva prikazuju izradu piva i kruha. Danas se nalaze u *Metropolitan Museum of Art* u New Yorku.¹⁹⁰ Svi pripadnici viših društvenih slojeva ugledali su se na faraone te također započinju graditi svoje grobnice u stijenama Deir el- Bahrija.¹⁹¹ Ovakav tip grobnica sastoji se od ulaza koji je obložen ravnim zidom od opeke

¹⁸⁶ TOMORAD 2016: 64.

¹⁸⁷ TOMORAD 2016: 69.

¹⁸⁸ TOMORAD 2016: 274.

¹⁸⁹ TOMORAD 2016: 274.

¹⁹⁰ *MET Museum*, s. v. „Model Bakery and Brewery from the Tomb of Meketre.“. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/544258> 9. 4. 2024.

¹⁹¹ TOMORAD 2016: 320.

dok do same grobnice vode vijugavi puteljci na čijem se kraju nalazi malo dvorište.¹⁹² Broj odaja unutar grobnice s vremenom se povećava. Tijekom XII. Dinastije ponovno se grade piramide, od koji se prva nalazi u regiji Fajuma na području nove nekropole Lišta.¹⁹³ Faraon Senusret I. ponovno je dao podići hram bogu Ra u Heliopolu te je i u ostalim kulturnim središtima obnovio i izgradio brojne hramove od kojih se posebice ističu hramovi Ozirisa čiji kult u ovom razdoblju ima osobitu važnost.¹⁹⁴ Na samom vrhuncu Srednjeg kraljevstva obnovljeni su brojni hramovi te su vođeni i drugi građevinski projekti¹⁹⁵, čime je vraćena moć i slava faraona, izgubljena tijekom Prvog međurazdoblja.

Razdoblje Srednjeg kraljevstva ističe se i novim oblikom religijskog teksta. Nastaju *Tekstovi sarkofaga* čiji su prvi tragovi vidljivi već krajem Prvog međurazdoblja. Oni se zapisuju na unutarnjoj strani pogrebnih kovčega a sastoje se od raznovrsnih formula, čarolija te praktičnih i medicinskih savjeta.¹⁹⁶ *Tekstovi sarkofaga* nisu rezervirani isključivo za vladare već ih koriste svi plemići od razdoblja XI. dinastije do XVII. dinastije te za razliku od *Tekstova piramida* obuhvaćaju uistinu raznolike teme.¹⁹⁷ Dio tekstova bavi se dakako putovanjem preminulog u zagrobni život, primjerice tekst koji opisuje festival ponovnog rođenja glasi: „*Koliko je velik mjesečni festival visina nebeskih, pa i festival Novog Mjeseca. Prst je odmaknut s tebe, tvoje drhtanje je otklonjeno, jer si posadio perjanicu na horizontu, na mjestu gdje su oni koji te poznaju. Ti sišeš svoju majku Sotis kao svoju dojilju koja je na horizontu, Izida kleči uz tebe, ona te čini obasjanim, ona za tebe čini pravične puteve za oslobođenje od tvojih neprijatelja, muških i ženskih, i od onih koji sudili protiv tebe u kraljevstvu mrtvih na ovaj sretni dan.*“¹⁹⁸ Drugi zanimljiv tekst svojevrсна je molitva i pjesma, namijenjena za Četiri Vjetra, s pomoću koje se nastoji steći dah života potreban za funkcioniranje u zagrobnom životu¹⁹⁹: „*Ove vjetrove ponudile su mi Djevice/ Sjeverni Vjetar je ona koja miluje morem oplakivane otoke,/ raskriljuje široko ruke dobrodošlice na kraju zemlje,/ utišava se u noći/ da unaprijedi planove svog ljubavnika svakog novog dana. / Ona je dah života, Sjeverni Vjetar, ponuđen meni/ i kroz nju ja živim.*“²⁰⁰ *Tekstovi sarkofaga* važni su i stoga što pridonose saznanjima o funkcijama određenih grobnih priloga, primjerice amuleta.²⁰¹ Generalno, amuleti su definirani kao iznimno

¹⁹² TOMORAD 2016: 320.

¹⁹³ TOMORAD 2016: 320.

¹⁹⁴ TOMORAD 2016: 74.

¹⁹⁵ TOMORAD 2016: 76.

¹⁹⁶ TOMORAD 2016: 181.

¹⁹⁷ FOSTER 2001: 235.

¹⁹⁸ ST §6; FOULKNER 1973: 3.

¹⁹⁹ FOSTER 2001: 89.

²⁰⁰ ST §162; FOSTER 2001: 91.

²⁰¹ PINCH 1994: 104.

moći predmeti čija je zadaća zaštititi osobu.²⁰² Određeni dijelovi odnose se na mitove, primjerice o začecu i rođenju Horusa: „*Udara munja. Bogovi postaju preplašeni. Izida se budi trudna sa sjemenom svog brata Ozirisa. Žena ustaje u žurbi, njeno je srce radosno zbog ploda njenog brata Ozirisa. Ona kaže, "O vi bogovi, ja sam Izida, Ozirisova sestra, koja je oplakivala oca bogova, Ozirisa, koji je okončao pokolje Dviju Zemalja. Njegov plod je u mojoj utrobi. To je sin najistaknutije Eneade koji će vladati ovom zemljom, postati nasljednik Geba, govoriti u ime svoga oca i ubiti Seta“ ...*“²⁰³

U usporedbi s *Tekstovima piramida* najvažnija razlika koja se primjećuje na *Tekstovima sarkofaga* je novo poimanje života nakon smrti. J. Assmann navodi da su tijekom Starog kraljevstva Egipćani smatrali da preminuli, uz iznimku faraona, ne mogu stići do podzemnog svijeta već da samo prelaze u grad mrtvih.²⁰⁴ Međutim *Tekstovi sarkofaga* jasno su namijenjeni svim ljudima iz više klase te pružaju upute s pomoću kojih preminuli mogu, poput faraona, susresti bogove i sići u podzemni svijet. U dijelovima tekstova koji su prevedeni u ovom radu primjećuje se da „dah života“ mogli dobiti svi. Svaka preminula osoba „bivala je obasjana od strane Izide te nahranjena od strane Sotis“. Novo poimanje zagrobnog života predstavlja veliku promjenu u religijskim shvaćanjima te se otvara put za daljnji razvoj ideje da svi pojedinci mogu ostvariti odnos s božanstvima putem molitve i rituala. Dosadašnja religijska shvaćanja naglašava su važnost faraona kao jedine istinske spona između svijeta smrtnika i svijeta bogova što će se postepeno u potpunosti promijeniti. Navedeno bi se moglo povezati s političkim previranjima koja su rezultirala slabljenjem apsolutne vlasti faraona i potom rezultirala potpunim kaosom i dugotrajnim ratovima. J. Assmann pak smatra da je promjena u poimanju zagrobnog života povezana sa širenjem i popularizacijom Ozirisova kulta.²⁰⁵ Procesijski festival Ozirisa u Abidosu u ovom je razdoblju postao veoma važan te je privlačio hodočasnike iz cijelog Egipta.²⁰⁶ Popularizacija Ozirisa pridonijela je daljnjem razvoju koncepta velikog suđenja u svijetu mrtvih te je zasigurno pridonijela i kreaciji treće vrste religijskih tekstova, poznate *Knjige mrtvih*. *Knjige mrtvih* bile su posvećene ritualima ukopa i detaljnim uputama za preminule. Pretpostavlja se da su nastale potkraj Srednjeg Kraljevstva a vrhunac popularnosti stekle su u razdoblju Novog kraljevstva.

²⁰² PINCH 1994: 105.

²⁰³ *ST* §148; SIMPSON 2003: 263.

²⁰⁴ ASSMANN 1996: 157.

²⁰⁵ ASSMANN 1996: 157.

²⁰⁶ ASSMANN 1996: 158.

2.1. Razlike egipatskih kozmogonija

Na temelju do sada spomenutih povijesnih izvora moguće je rekonstruirati staroegipatske mitove koji se odnose na proces nastanka svijeta i ljudi. Mitološka poimanja o nastanku u starom Egiptu su bila kompleksna. Naime, nije postojala jedna, univerzalna ideja koja je dominirala cijelim Egiptom već su u različitim kulturnim središtima nastale i različite kozmogonije. Kozmogonija Heliopola zauzima važno mjesto u religijskim poimanjima Starog kraljevstva te veliča prije svega Sunčev kult. Kozmogonija Hermopola se fokusira na osam bogova i božica kojima pripisuje postignuće stvaranja čitavog svijeta. Pretpostavlja se da je i ona nastala u razdoblju Starog kraljevstva iako je fokusirana na božanstva štovana u ranijim razdobljima.²⁰⁷ Uzdizanje Tebe kao moćnog grada početkom Srednjeg kraljevstva rezultiralo je kreacijom tebanske kozmogonije koja je prvenstveno fokusirana na boga Amuna. Posebno je zanimljiva kozmogonija Memfisa u kojoj ulogu stvoritelja ima bog Ptah.

Najstariji zapisi o kozmogoniji Heliopola su upravo *Tekstovi piramida* i *Tekstovi sarkofaga*.²⁰⁸ Mit u ovim izvorima nije zapisan izravno već se fragmenti mita prepoznaju pažljivim proučavanjem formula i čarobnih formula. Važno je uočiti da je kozmogonija Heliopola sačuvana u dvije verzije. Prema jednoj verziji bog stvoritelj je Atum dok je u drugoj verziji stvoritelj Ra.²⁰⁹ Jasno je da obje verzije kao kreatora svijeta ističu Sunce s obzirom na to da su i Atum i Ra smatrani solarnim božanstvima. Kasniji izvori, primjerice papirus Bremner-Rhind koji datira u ptolemejsko razdoblje, također prenose ovaj mit.²¹⁰ Navedeno jasno ukazuje da je kozmogonija Heliopola imala izvanredan kontinuitet tijekom dugostoljetne povijesti starog Egipta. Prema mitu je na početku svijeta postojala samo voda, nazvana Nun, okružena potpunim markom. Bog Sunca potom se izdigao iz vode, te započeo proces kreacije svijeta. Atum, Sunčevo božanstvo stvorio je praiskonski brežuljak kako bi imao na čemu stajati. Ovaj dio mita jasno upućuje na povezanost staroegipatske percepcije o božanskom s prirodnim svijetom s obzirom na to da je koncept praiskonskog brežuljka inspiriran pojavljivanjem otočića u Nilu tijekom niskog vodostaja.²¹¹ Moguće je povući i paralelu između praiskonskog brežuljka i izgradnje piramida. G. Hart smatra da je piramidalna struktura prezentirala upravo brežuljak s kojeg je Sunčev bog stvorio svijet.²¹² Stvoritelj svijeta masturbacijom je oživotvorio bogove

²⁰⁷ WILKINSON R. H. 2003: 16.

²⁰⁸ HART 1990: 9.

²⁰⁹ TOMORAD 2016: 265.

²¹⁰ HART 1990: 9.

²¹¹ HART 1990: 11.

²¹² HART 1990: 11.

blizance Šu i Tefnut i time je započeo kreaciju svih ostalih bogova. U drugim verzijama mita Atum je ispljunuo navedene bogove ili su pak nastali njegovim kihanjem. Tako su nastali vjetar Šu i vlaga Tefnut. Njihova djeca su Geb i Nut, zemlja i nebo. Djeca Geba i Nut su Izida, Oziris, Set i Neftida od kojih su nastali svi ostali bogovi. Navedenih devetero bogova poznati su pod grčkim nazivom Eneada te imaju važnu ulogu u religiji tijekom svih razdoblja staroegipatske povijesti. U jednom trenutku djeca su napustila svog oca Atuma koji je morao poslati vlastito oko da ih vrati. Nakon njihova povratka Atum plače od sreće te iz njegovih suza nastaju svi ljudi.

Kozmogonija Hermopola bazirana je na Ogdoadi, grupi od osmero bogova. Većina povijesnih izvora koji sadržavaju ovaj mit datira u ptolemejsko razdoblje, međutim drevni naziv za Hermopol je *Khnum* što u doslovnom prijevodu znači deveti grad. Navedeni naziv primjećuje se u izvorima iz vremena V. dinastije pa se stoga smatra da je mit nastao u tom razdoblju.²¹³ Mit se fokusira na osam praiskonskih bogova grupiranih u četiri ljubavna para. Svakom paru pridodan je određeni atribut kreacije svijeta. Nun i Naunet predstavljaju vodu, Heh i Hauhet beskonačnost, Kek i Kauket tamu, Amun i Amaunet predstavljaju ono što je skriveno.²¹⁴ Navedena božanstva nazivana su očevima i majkama Sunca.²¹⁵ I u ovom mitu početak svijeta predstavlja uzdizanje praiskonskog brežuljka no nadodan je element cvijeta lotosa, kojeg predstavlja Nefertum iz kojeg je konačno rođeno Sunčevo božanstvo zaslužno za kreaciju svega ostalog.²¹⁶

Kozmogonija Memfisa posebice je zanimljiva stoga što se uvelike razlikuje od ostalih. U Memfisu je smatrano da je kreator svijeta bio bog Ptah. *Tekstovi sarkofaga* su najstariji izvor u kojem se Ptah, bog obrtnika i graditelja, spominje kao stvoritelj drugih bogova.²¹⁷ Međutim najvažniji izvor na kojem je opisana kompletna kozmogonija Memfisa je kamen Šabaka²¹⁸ koji datira u period XXV. dinastije. Na izvoru je zapisano da je Ptah stvorio sve bogove, uključujući i Atuma, svojim srcem i jezikom.²¹⁹ Istaknuto je da je on moćniji bog od Atuma koji je stvorio svoju Eneadu sjemenom i prstima što je neusporedivo sa stvaranjem s pomoću riječi.²²⁰ Prijevod ulomka s kamena Šabaka napisan je u djelu I. Uranića: „*I nastade u srcu (misao) u liku Atuma,*

²¹³ WILKINSON R. H. 2003: 16.

²¹⁴ WILKINSON R. H. 2003: 16.

²¹⁵ WILKINSON R. H. 2003: 16.

²¹⁶ WILKINSON R. H. 2003: 17. URANIĆ 2005: 40.

²¹⁷ HART 1990: 19.

²¹⁸ HART 1990: 18.

²¹⁹ HART 1990: 18.

²²⁰ HART 1990: 18.

*i nastade na jeziku u liku Atuma. Velik je bog Ptah koji je naslijedio svoju snagu od svih (bogova) i njihova kauova preko ovog srca... u kojem se Horus pretvorio u Ptaha s pomoću ovog jezika... u kojem se Tot pretvorio u Ptaha. / I bi tako da srce i jezik dobiše vlast na udovima jer oni saznaše da je bog (Ptah) u svakom tijelu, u svim ustima svih bogova, svih ljudi, svih životinja, svih koji pužu i svega što živi, jer on misli i zapovijeda svim stvarima prema svojoj želji.*²²¹ Ptahova kreacija svijeta s pomoću riječi predstavlja jedan od najranijih oblika filozofskog stvaranja svijeta kroz *logos*.²²²

Tebanska kozmogonija kao stvoritelja navodi boga Amuna, dvospolnog univerzalnog boga u obliku zmije. Takav oblik Amuna naziva se *Amun kematef*, te je tebansko svećenstvo smatralo da je Amun u ovom obliku stariji od svih ostalih bogova. Prema drugoj verziji ovoga mita upravo je Teba iznikla na mjestu gdje se nekada nalazio praiskonski otok te je prema tome najstariji egipatski grad.²²³ Vjerovali su da je upravo Teba oko boga Ra pa da stoga ima zadaću nadgledati sve ostale gradove i naselja u Egiptu.²²⁴ Amun je po prvi puta spomenut u *Tekstovima piramida* te je postao lokalno tebansko božanstvo tijekom XII. dinastije kada je „zamijenio“ boga Monta. Njegovo ime po prvi puta je pronađeno na grobnici faraona iz XI. dinastije, međutim on je u Tebu „uvezen“ iz Hermopola najvjerojatnije da bi se kraljevstvo lakše unificiralo nakon ponovne uspostave faraonske vlasti krajem Prvog međurazdoblja.²²⁵ Iako dobiva na važnosti još tijekom Srednjeg kraljevstva popularnost boga Amuna doseći će vrhunac u razdoblju Novog Kraljevstva.

²²¹ URANIĆ 2005: 40.

²²² TOMORAD 2016: 266.

²²³ TOMORAD 2016: 266.

²²⁴ TOMORAD 2016: 266.

²²⁵ ČERNÝ 1951: 37.

3. Egipatska religija tijekom Novog kraljevstva

Razdoblje Novog kraljevstva (o. 1539. – 1295. g. pr. Kr.) predstavlja vrhunac moći staroegipatske civilizacije. Izniman napredak svakog aspekta egipatskog društva obilježava ovo razdoblje koje je danas posebice fascinantno svakome tko je zainteresiran za prošlost Egipta. Navedenom zasigurno pridonosi i činjenica da upravo razdoblje Novog kraljevstva obiluje povijesnim izvorima na temelju kojih je egiptologija iznjedrila brojne zaključke te rekonstruirala detalje iz prošlosti Egipta. Arheologija je također ostvarila brojna otkrića usko povezana upravo s religijom. Tijekom Novog kraljevstva izgrađeni su brojni hramovi u čast egipatskih bogova koji obliju hijeroglifskim zapisima što doprinosi boljem razumijevanju panteona. Otkriveni su i prevedeni brojni papirusi s pomoću kojih se mogu protumačiti religijska shvaćanja. Od posebnog značaja za izučavanje egipatske religije i pogrebnih običaja je nova nekropola osnovana tijekom Novog kraljevstva u kojoj se nalaze specifične grobnice egipatskih vladara.

Novo kraljevstvo započinje s XVIII. dinastijom čiji je utemeljitelj faraon Ahmose. Svoju grobnicu dao je izraditi u stijeni na prostoru nekropole Dra Abu el- Naga²²⁶, čime je nastavio običaje pokapanja utemeljene u Srednjem kraljevstvu (o. 2055. g. pr. Kr. – o. 1650. g. pr. Kr.). Običaj pokapanja u stijenu postao je standardom nakon što faraon Tutmozis I., koji pripada XVIII. dinastiji, osniva novu nekropolu u Dolini kraljeva, što predstavlja iskorak u razvoju egipatskih pogrebnih običaja.²²⁷ Dolina kraljeva nalazi se na zapadnoj obali Nila na prostoru Gornjeg Egipta. Do sada otkrivene 62 grobnice, koje su smještene u brdima iza Deir el- Bahrija, raznovrsne su po pitanju dekoracije ali i arhitektonske izrade.²²⁸ Raznolikost grobnica nije začuđujuća s obzirom na to da su se gotovo svi faraoni tijekom cijelog Novog kraljevstva pokapali upravo na ovoj lokaciji. Ovaj novi tip grobnica nastaje prvenstveno stoga što su pljačkanja kraljevskih nekropola postala sve učestalija.²²⁹

U razdoblju rane XVIII. dinastije grobnice u stijeni sastojale su se od jednostavnog stepeništa koje vodi do ulaza iza kojeg se nalazi dugačak hodnik te nekoliko dvorana koje vode do pogrebne odaje u kojoj se nalazi sarkofag.²³⁰ Tijekom XIX. dinastije dolazi do promjene te

²²⁶ TOMORAD 2016: 88.

²²⁷ TOMORAD 2016 89.

²²⁸ *Encyclopedia Britannica* s. v. „Valley of the Kings“. [<https://www.britannica.com/place/Valley-of-the-Kings>] 17. 4. 2024.

²²⁹ *Encyclopedia Britannica* s. v. „Valley of the Kings“. [<https://www.britannica.com/place/Valley-of-the-Kings>] 17. 4. 2024.

²³⁰ TOMORAD 2016: 321.

grobnice postaju više dok hodnici i ulaz postaju širi.²³¹ Plan grobnica tijekom XX dinastije postaje generalno jednostavniji, zbog ekonomskih razloga, osim po pitanju samog hodnika koji se i dalje širi.²³² Točnu lokaciju na kojoj će biti izgrađena grobnica birao je vezir, uz savjete kamenoklesara i arhitekta, dok je konačno potvrđuje ili odbija sam faraon.²³³ Zidovi grobnica bili su prekriveni slikama i skulpturama, koje prikazuju preminulog u društvu raznih božanstava s naglaskom na bogove i božice asociirane sa svijetom mrtvih. Na zidovima su bili ispisani i tekstovi koji su sadržavali magične formule koje su trebale pomoći pokojniku na putu u podzemlje. Najduža grobnica čija se pogrebna odaja prostire na 215 metara pripadala je kraljici Hatšepsut.²³⁴ Najveća i najkompleksnija grobnica izgrađena je s namjenom da bude posljednje počivalište za brojne sinove faraona Ramzesa II.²³⁵ Potrebno je naglasiti da su sve grobnice iz Doline kraljeva opljačkane. Jedina iznimka je grobnica faraona Tutankhamona koja je postala svjetskom senzacijom nakon što ju je u studenome 1922. g. otkrio H. Carter. Grobnica je doprinijela brojnim saznanjima s obzirom na to da je sadržavala na tisuće predmeta.²³⁶

Iako je grobnica Tutankhamona mala, u usporedbi s ostalim grobnicama Doline kraljeva, u njoj su pronađene kočije, vino, hrana, odjeća, pribor za pisanje, muzički instrumenti, oružje, društvene igre, namještaj pa čak i staroegipatski pribor za brijanje.²³⁷ Najpoznatiji predmet pronađen u grobnici je faraonova posmrtna maska načinjena od čistog zlata. Sarkofag je bio okružen s četiri prijenosna oltara, načinjena od kovanog zlata na drvenoj podlozi i ispisana tekstovima.²³⁸ Upravo Tutankhamonova grobnica pruža spoznaje o tipu grobnih priloga koji su bili polagani uz preminule faraone Novog kraljevstva.

Supruge faraona, egipatske kraljice, u ovom su razdoblju također bile pokapane u grobnicama u stijeni. Njihova nekropola poznata je pod nazivom Dolina kraljica te se nalazi u blizini Doline kraljeva. Poznato je više od 90 grobnica koje su sadržavale ulazni put, nekoliko kratkih hodnika te pogrebnu odaju.²³⁹ Najpoznatija grobnica u Dolini kraljica je grobnica

²³¹ TOMORAD 2016: 321.

²³² REVEES, WILKINSON R. H. 2002: 27.

²³³ REVEES, WILKINSON R. H. 2002: 28.

²³⁴ *Encyclopedia Britannica* s. v. „Valley of the Kings“. [<https://www.britannica.com/place/Valley-of-the-Kings>] 17. 4. 2024.

²³⁵ *Encyclopedia Britannica* s. v. „Valley of the Kings“. [<https://www.britannica.com/place/Valley-of-the-Kings>] 17. 4. 2024.

²³⁶ *The British Museum* s. v. „Tutankhamun: ancient and modern perspectives“. [<https://www.britishmuseum.org/visit/object-trails/tutankhamun-ancient-and-modern-perspectives>] 17. 4. 2024.

²³⁷ *Archaeology* s. v. „Inside King Tut’s Tomb“. [<https://www.archaeology.org/issues/337-1905/features/7538-inside-king-tut-s-tomb>] 17. 4. 2024

²³⁸ *Encyclopedia Britannica* s. v. „Tutankhamun“. [<https://www.britannica.com/biography/Tutankhamun>] 17. 4. 2024.

²³⁹ *Encyclopedia Britannica* s. v. „Valley of the Queens“. [<https://www.britannica.com/place/Valley-of-the-Queens>] 17. 4. 2024.

kraljice Nefertari, supruge faraona Ramzesa II. Prekrasno oslikana grobnica prikazuje Nefertari okruženu brojnim bogovima. Zbog iznimne umjetničke vrijednosti ova grobnica se naziva Sikstinskom kapelom starog Egipta.²⁴⁰

Upravo su dekoracije najvažnije obilježje ovih grobnica s obzirom na to da nisu prisutne u grobnicama pučana i nižeg plemstva a pridonose brojnim spoznajama o egipatskoj religiji. Tematika dekoracija tj. likovnih prikaza postepeno se mijenja ovisno o tome koji su dijelovi grobnice ukrašeni. Primjerice u XVIII. dinastiji ukrašava se samo pogrebna odaja i to tekstom i prizorima iz knjige Amduat, dok se u XIX. dinastiji ukrašava cijela grobnica pri čemu os grobnice predstavlja cjelokupno putovanje Sunca s istoka na zapad te njegovo ponovno vraćanje.²⁴¹ Dakle, glavne teme ovih dekoracija mogu se podijeliti u tri grupe: dekoracije iz perioda XVIII. dinastije koje su fokusirane na putovanje Sunčevog božanstva kroz tamu, likovne prikaze iz razdoblja XIX. dinastije koji se temelje na putovanju Sunca na nebesa ali ističu i važnost Ozirisova kulta te dekoracije iz vremena XX. dinastije koje prikazuju put Sunca od podzemlja do nebesa.²⁴²

Početak Novog kraljevstva najvažnije božanstvo postaje Amun, nevidljivi bog. Prvi put je spomenut još u *Tekstovima piramida*²⁴³, međutim u ovom razdoblju zadobiva iznimnu važnost. Tijekom ratova s Hiksima bog Amun je štovan kao zaštitnik faraona te je nakon uspješnog ratovanja njegov kult dobio na važnosti.²⁴⁴ Prvotno se štovao na području Tebe gdje je posebice istican od strane XII. dinastije da bi u razdoblju XVII. i XVIII. dinastije zadobio status jednog od najvažnijih bogova.²⁴⁵ Nakon što je bog Montu izgubio popularnost koju je stekao u razdoblju Srednjeg kraljevstva zamjenjuje ga bog Amun-Ra koji nastaje kao sinkretizam mističnog božanstva i samog Sunca.²⁴⁶ Egipatski naziv *Amon asha renu* jasno upućuje da Amun ima brojna različita obilježja s obzirom na to da sam prijevod egipatskog naziva znači *Amun bogat imenima*.²⁴⁷ Samo njegovo ime upućuje na zaključak da je percipiran kao bog neobuhvatnih razmjera koji nadilazi mogućnosti ljudskog poimanja. Amunu se teško može pripisati konkretan klasičan atribut kakvog imaju ostala božanstva, no najčešće se tumači upravo kao misteriozni i skriveni bog. Bezupitna je činjenica da je egipatsko stanovništvo

²⁴⁰ *Egypt Museum* s. v. „Tomb of Nefertari“. [<https://egypt-museum.com/tomb-of-nefertari/>] 17. 4. 2024.

²⁴¹ REVEES, WILKINSON R. H. 2002: 34.

²⁴² REVEES, WILKINSON R. H. 2002: 34.

²⁴³ WILKINSON R. H. 2003: 92.

²⁴⁴ TOMORAD 2016: 88.

²⁴⁵ TYLDESLEY 2001: 142.

²⁴⁶ WILKINSON R.H. 2003: 92.

²⁴⁷ WILKINSON R. H. 2003: 92.

tijekom Novog kraljevstva isticalo da je upravo Amun vrhovni autoritet u svijetu bogova.²⁴⁸ Štovan kao bog stvoritelj, *Amun kematef*, prikazivan je u obliku zmije²⁴⁹, međutim ikonografski je najčešće prikazivan kao muškarac u kratkoj pregači koji nosi dvostruku faraonsku krunu Gornjeg i Donjeg Egipta ili pak u hibridnom obliku kao muškarac s glavom ovna.²⁵⁰ Kada je istican kao bog plodnosti, *Amun kamutef*, prikazan je s itifaličkim obilježjem.²⁵¹ U potonjem slučaju radi se o sinkretizmu Amuna i Mina, boga plodnosti poznatog još od preddinastijskog razdoblja. Naziv koji ga obilježava kao kralja svih bogova glasi *Amun-Re nesu netcheru*. Također, u Novom kraljevstvu istican je kao gospodar pobjede, ratnički bog koji štiti faraona u bitci.²⁵² Amun ima i solarna obilježja o čemu svjedoči stela koja datira u razdoblje XVIII. dinastije a koja se danas čuva u londonskom *British Museumu*.²⁵³ Na navedenoj steli Amun se uzdiše kao Horakhty. O njegovoj važnosti i ulozi „nacionalnog“ boga svjedoči brojna sakralna arhitektura podignuta u njegovu čast tijekom Novog Kraljevstva. Najveći hram Amuna je hram u Karnaku o kojemu će biti riječi u nastavku rada. Reljefi na hramovima svjedoče o festivalima koji su se na godišnjoj razini održavali u čast najvažnijeg boga. Najvažniji Amunov festival nazivao se „Prelijepa svetkovina Opet“.²⁵⁴ Zanimljivo je istaknuti da je u egipatskoj misli upravo Amun zaslužan za obilje blagodati u kojima egipatsko kraljevstvo uživa u ovom razdoblju.²⁵⁵ Također važno je primijetiti da je Amunovo svećenstvo postalo veoma važan politički faktor u Dolini Nila. Naime, faraoni su novčanim sredstvima i raskošnim darovima nastojali osigurati sebi naklonost ovog moćnog božanstva prije odlaska u rat pa su stoga bogato darivali hramove tj. hramsko svećenstvo.²⁵⁶ Nije začuđujuće što je svećenstvo postalo bogatije od samih plemića. Također, početkom XVIII. dinastije egipatski posjedi podijeljeni su na zemljišne krune, vojno plemstvo i zemlju boga Amuna,²⁵⁷ što je omogućilo svećenstvu stjecanje znatne političke moći. Tebansko svećenstvo kulta Amun-Ra na samom kraju razdoblja Novog kraljevstva iskoristit će svoj prestiž kako bi legitimizirali suparništvo s faraonima.²⁵⁸

Drugi važan kult u razdoblju Novog kraljevstva, koji je bio gotovo podjednako popularan kao Amun-Ra, je Ozirisov.²⁵⁹ Kult Ozirisa „doživio“ je malo promjena od vremena

²⁴⁸ TYLDESLEY 2001: 143.

²⁴⁹ WILKINSON R. H. 2003: 92.

²⁵⁰ TOMORAD 2016: 268.

²⁵¹ WILKINSON R. H. 2003: 93.

²⁵² WILKINSON R. H. 2003: 94.

²⁵³ WILKINSON R. H. 2003: 93.

²⁵⁴ WILKINSON R. H. 2003: 97.

²⁵⁵ TYLDESLEY 2001: 139.

²⁵⁶ TYLDESLEY 2001: 139.

²⁵⁷ TOMORAD 2016: 86.

²⁵⁸ SHAW, NICHOLSON 1995: 32.

²⁵⁹ ASSMAN 2009: 7.

Starog kraljevstva. Kult boga Ra kao Sunčevog božanstva također ostaje važan i u Novom kraljevstvu. Najveću promjena po pitanju štovanja i vjerovanja tijekom Novog kraljevstva predstavlja utjecaj bliskoistočnih i maloazijskih religija koje posebice dominiraju u religiji običnih pučana.

U ovom razdoblju obilje izvora pruža spoznaje o privatnoj religiji staroegipatskog stanovništva koja se uvelike razlikuje od službene religije kraljevske obitelji i hramskog svećenstva. Iako je i ranije zabilježen fenomen različitih praksi i vjerovanja između dvije društvene skupne Egipta u ovom razdoblju moguće je pobliže proučiti religiju običnog Egipćanina. Utjecaj stranih religija širi se Egiptom zbog povećanog doticaja a time i razmjene ideja sa susjednim narodima i civilizacijama. U neslužbenoj religiji ponajviše dominiraju božanstva „uvezena“ s prostora Palestine, Fenicije i Sirije od strane vojnika i plaćenika te koja su doživljavana kao posebice zastrašujuća, krvožedna u ratovima i utjecajna nad morima i olujama.²⁶⁰ U takva božanstva ubrajaju se Baal, Rašep, Aštarta koja vozi kočiju, Kedeš, Anat i Aštarta kao božica rata koja jaše konja.²⁶¹ Poznato je i božanstvo koje se naziva Satekh koje su „uvezli“ Hiksi a za koje se smatra da je originalno shvaćeno kao egipatski bog Set, ali koje se u ovom razdoblju koristi i kao drugi naziv za boga Baala.²⁶² Zanimljivo je da su faraoni XIX. dinastije isticali potonje božanstvo kao jedno od najvažnijih te su ga smjestili „uz bok“ bogova Ptaha, Amona i Ra kada po njemu nazvali jedan dio svoje vojske. S obzirom na navedeno može se tvrditi da se vlast Egipta nije protivila religijskim inovacijama i razlikama koje su poticale iz nižeg društvenog sloja.

Nadalje, uz već navedene bogove, pučani Egipta štovali su i druga božanstva koja su originalno egipatska ali koja su zanemarena od strane hramskog svećenstva. Primjer navedenog su bog Bes i božica Tawaret što je posebice vidljivo na temelju izbora osobnih imena koja su Egipćani davali svojoj djeci.²⁶³ Upravo je Tawaret, ikonografski prikazana kao vodenkonj, bila posebice omiljena. U pučkoj religiji smatralo se da je njena primarna zadaća štititi ljude²⁶⁴ te je bila poznata i kao zaštitnica majki pri porodu.²⁶⁵ Uz navedene štovali su se i bog Šu, bog Nefertum te Imhotep.²⁶⁶ Imhotep, slavni arhitekt i vezir koji je živio i djelovao tijekom Starog kraljevstva u ovom se razdoblju uzdigao na status božanstva te je ponajviše štovan kao zaštitnik

²⁶⁰ ERMAN 1907: 73.

²⁶¹ ERMAN 1907: 37.

²⁶² ERMAN 1907: 37.

²⁶³ ERMAN 1907: 75.

²⁶⁴ ERMAN 1907: 76.

²⁶⁵ SHAW, NICHOLSON 1995: 283.

²⁶⁶ ERMAN 1907: 76.

pisara. Ipak, potrebno je naglasiti da uz navedena božanstva pučani dakako štiju i službene bogove kao što su Ra, Oziris, bogovi Eneade itd. Svakako se može zaključiti da su im božanstva koja su smatrana manje bitnima od strane elite bila bliska te da su upravo njih smatrali svojim saveznicima u svakodnevnom životu. Uz navedeno, treba imati na umu da su u prethodnim razdobljima brojne religijske prakse bile rezervirane isključivo za najviše društvene slojeve što u određenoj mjeri ipak mijenja tijekom Novom kraljevstva. Primjer navedenog je i praksa polaganja tekstova iz *Knjige mrtvih* u grobnice svih slojeva društva.²⁶⁷

Knjiga mrtvih jedan je od najvažnijih izvora za proučavanje staroegipatske religije. Nastaje na samom kraju Srednjeg kraljevstva međutim najpopularnija je upravo u Novom kraljevstvu. Važno je naglasiti da je naziv *Knjiga mrtvih* produkt egiptologa iz devetnaestog stoljeća te da nema uporište u konkretnom prijevodu sa staroegipatskog jezika. Egipćanima su ovi tekstovi bili poznati pod nazivom *Knjige izlaska na dan*.²⁶⁸ Uz navedeni naziv, Egipćani su koristili i druge: *Knjige neba*, *Knjige zemlje*, *Knjige disanja*, *Knjige o onome što je u Duatu*²⁶⁹ i *Knjige vrata*.²⁷⁰ Naime, iz ovih naziva vidljivo je da *Knjige mrtvih* podrazumijevaju brojne različite verzije posmrtnih tekstova.²⁷¹ Nadalje, Egipćani su smatrali da je originalni autor tekstova bog pisara Tot.²⁷² Stvarni autori bili su svećenici. Sastoje se od 190 nezavisnih poglavlja²⁷³ od kojih je polovica preuzeta iz ranije pogrebne literature, *Tekstova piramida* i *Tekstova sarkofaga*.²⁷⁴ Napisane su uglavnom na papirusu najčešće uz prigodne likovne ilustracije. Namjena *Knjige mrtvih* srodna je namjeni *Tekstova piramida* i *Tekstova sarkofaga* u smislu da je služila kao uputa za pokojnika na putu u svijet mrtvih. U tekstovima *Knjige mrtvih* nalaze se magične formule koje su trebale pomoći pokojniku da se preobrazi u nekoliko mističnih bića te formule koje su trebale olakšati prijelaze u pojedine razine podzemnog svijeta.²⁷⁵ Iako su tekstovi uvijek smješteni uz pokojnika, poglavlja su birana nasumično. Ipak, I. Uranić ističe da papirusi gotovo uvijek sadrže uvodnu himnu bogu Ra ili bogu Ozirisu, potom desetak nasumično odabranih poglavlja s uputama za putovanje, zatim magične riječi koje je potrebno izgovoriti na različitim razinama te konačno slike koje prikazuju transformacije ljudske duše i božanstva koja obitavaju u svijetu mrtvih.²⁷⁶ Također, na svim papirusima

²⁶⁷ TOMORAD 2016: 181.

²⁶⁸ SHAW, NICHOLSON 1995: 55.

²⁶⁹ Navedena knjiga naziva se i Amduat.

²⁷⁰ URANIĆ 1997: 177.

²⁷¹ URANIĆ 1997: 177.

²⁷² BUDGE 2016: 5.

²⁷³ TOMORAD 2016: 181.

²⁷⁴ SHAW, NICHOLSON 1995: 55.

²⁷⁵ TOMORAD 2016: 181.

²⁷⁶ URANIĆ 1997: 180.

pronađeno je 125. poglavlje na kojem je opisano suđenje pokojniku.²⁷⁷ Nakon opisa uspješnog suđenja prikazan je pokojnik koji stoji pred Ozirisom. U svim primjerima zagrobne literature prisutna je ideja o pretvaranju u Ozirisa tj. ozirizacija.²⁷⁸ Primjer navedenog vidljiv je u poglavlju 129. : „... *Ja sam drugi uz Izidu, i treći uz Neftidu, Oziris NN, čija je riječ istinita, rođen od gospodarice kuće NN*²⁷⁹, čija je riječ istinita.“²⁸⁰ Uz Ozirisa i Ra, u Knjizi mrtvih spominju se i drugi egipatski bogovi. Najveća razlika u usporedbi s religijskim tekstovima ranijih razdoblja primjećuje se u činjenici da je u Knjizi mrtvih sistematizirano predstavljena geografija Duata. Naime, u *Tekstovima piramida* svijet mrtvih gotovo se ni ne opisuje, dok se u *Tekstovima sarkofaga* opisuju brojni prijelazi u različite razine podzemnog svijeta i brojna vrata koja imaju demonske čuvarе.²⁸¹ Nakon XVIII. dinastije u tekstovima je uočljivo nastojanje da se urede raniji kaotični opisi i susreti s demoima.²⁸² Vrata ostaju važnim simbolom egipatske religije s obzirom na to da je putovanje u svijet mrtvih obilježeno upravo prolaskom kroz brojne barijere. Barijere, prolazi i vrata predstavljali su granice između svjetova te se smatralo da kroz njih prolaze duše ljudi, demoni, božanstva pa čak i nebeska tijela.²⁸³ I. Uranić navodi kako su upravo u arhitekturu hramova, čija gradnja doseže vrhunac za Novog kraljevstva, utkana ova shvaćanja o barijerama između duhovnog i zemaljskog svijeta.²⁸⁴

Hramovi Novog kraljevstva ističu se kao fascinantan spomenik staroegipatske civilizacije. U ovom je razdoblju politička i gospodarska moć Egipta prezentirana upravo izgradnjom sakralne arhitekture. Veličanstvene i skupocjene građevine bile su načinjene isključivo od kamena te je njihova izgradnja bila konstanta. Po završetku jednog projekta faraon i njegovi arhitekti odmah bi započeli s drugim projektom. Nerijetko se događalo da se dva hrama grade istodobno. Svaki faraon nastojao je nadmašiti svoje prethodnike. Novo kraljevstvo diči se standardizacijom hramske arhitekture pri čemu je ulazni pilon otvarao pristup otvorenom dvorištu za kojim je slijedila dvorana sa stupovima koja prethodi samom svetištu.²⁸⁵ Hramovi odražavaju simboliku Sunčevog putovanja s obzirom na to da hramski pilon predstavlja horizont na kojem je vidljiv jutarnji izlazak sunca dok tama unutrašnjeg svetišta simbolizira večernji zalazak Sunca.²⁸⁶ Hramski kompleksi iz razdoblja Novog kraljevstva ističu se i po

²⁷⁷ URANIĆ 1997: 181.

²⁷⁸ URANIĆ 2021: 110.

²⁷⁹ NN označava mjesto u tekstu u kojem bi bilo navedeno ime preminulog.

²⁸⁰ *BD* §129; URANIĆ 2021: 179.

²⁸¹ URANIĆ 2021: 111.

²⁸² URANIĆ 2021: 111.

²⁸³ URANIĆ 2021: 111.

²⁸⁴ URANIĆ 2021: 111.

²⁸⁵ WILKINSON R. H. 2000: 24.

²⁸⁶ TOMORAD 2009a: 16.

tome što je put koji vodi do hrama najčešće ukrašen sfigama koje imaju ulogu zaštitnica hrama.²⁸⁷ Svjetski poznata Avenija sfingi nalazi se u Tebi te spaja hramski kompleks Luksora s kompleksom Karnaka koji se nalazi sjevernije.²⁸⁸ Prvi dio unutrašnjeg svetišta naziva se Hipostilna dvorana. Potrebno je istaknuti da unutrašnje svetište nije bilo dostupno običnom puku jer je predstavljao barijeru iza koje se nalazi duhovni svijet. Hipostilna dvorana simbolizira praiskonski otok²⁸⁹ pa je doticaj s takvom svetinjom bio dopušten samo hramskom svećenstvu i faraonu. Unutrašnja komora hrama sastojala se od brojnih soba i kripta koje su konačno vodile do samog svetišta. Do najsvetijeg mjesta u hramu vodila su dakako vrata uglavnom ukrašena zlatom ili broncom.²⁹⁰ Može se zaključiti da su hramovi bili svojevrsni simbol zatvorenosti²⁹¹ s obzirom na to da su svetište skrivale brojne dvorane i brojna vrata. Tako je stvoren dojam misterioznosti i nepristupačnosti pri čemu je naglašena odvojenost svetog i svjetovnog prostora. Moglo bi se tvrditi da na taj način struktura samog hrama zrcali i kompleksne razine Duata. Egipatski hram predstavljao je dakle cjelokupno egipatsko poimanje svijeta i svemira.

Zanimljivo je osvrnuti se na činjenicu da običnom puku nije bio dopušten ulazak u hramsko svetište. Naime, iako su sve religijske prakse do sada opisane u ovom radu prisutne i u razdoblju Novog kraljevstva, uz iznimku dakako prakse žrtvovanja ljudi koja započinje ali se i prekida u ranodinastijskom razdoblju, postavlja se pitanje gdje su obični pučani mogli prakticirati svoju religiju. U samim hramovima nisu se održavali rituali kojima se slavi božanstvo. Jutarnji i večernji ritual, već opisan, odvijao se svakodnevno, no u njemu sudjeluju samo svećenici. Naime, obično stanovništvo Egipta imalo je priliku komunicirati s bogovima isključivo s vanjske strane hramova na takozvanim mjestima „slušajućeg uha“. Navedeno mjesto može se opisati kao malena ništa koja se nalazila na vanjskim zidovima hrama u kojoj je bila smještena statua boga kojemu je hram bio posvećen.²⁹² Primjer ovakvih kapelica vidljiv je u hramskom kompleksu Karnak.²⁹³ Potrebno je istaknuti da se hramski kompleks Karnak započeo graditi još u Srednjem kraljevstvu, međutim, najveći dio kompleksa izgrađen je tijekom Novog kraljevstva. Zanimljivo je da je hram kraljice Hatšepsut u Deir el- Bahriju bio mjesto na koje su dolazili podjednici pogođeni bolešću kako bi tražili iscjeljenje.²⁹⁴ Posjetitelji

²⁸⁷ TOMORAD 2009a: 17.

²⁸⁸ TOMORAD 2009a: 17.

²⁸⁹ TOMORAD 2009a: 20.

²⁹⁰ WILKINSON R. H. 2000: 70.

²⁹¹ URANIĆ 2021: 111.

²⁹² TOMORAD 2009a: 23.

²⁹³ TOMORAD 2009a: 23.

²⁹⁴ TETEER 2011: 115.

su u hramu ostavljali brojne zavjetne darove, najčešće figurice ili posuđe.²⁹⁵ Nadalje, u ovom razdoblju nastale su broje himne posvećene bogovima.²⁹⁶ Velik broj pronađenih himni napisali su upravo pučani Egipta. Primjer navedenog je tekst pronađen na steli iz radničkog naselja u Deir el- Medini. Himnu je dao zapisati muškarac zvan Nebre.²⁹⁷ Na steli je zapisano: „*Pružam slavu Amunu: / Pridajem mu udivljenje u njegovo ime / Ja mu pružam slavu do visina nebeskih / Do širina zemaljskih / Ja izjavljujem veličanstvo njegovih moći / Njemu koji putuje sjeverom i koji putuje jugom / ... Ja sam te zazvao kada bijah u nevolji / Ti si došao i spasio me/ ... Ja ću izraditi ovu stelu u tvoje ime / Zabilježiti za tebe ovu himnu zapisanu na njoj / Jer ti si za mene spasio crtača Nakhtamona.*“²⁹⁸ Upravo su himne upućene Amunu tj. Amunu-Ra bile posebno popularne. Uz njih najpoznatije su himne posvećene izlazećem Suncu, Ozirisu i samom Nilu.²⁹⁹

Po pitanju novih religijskih tekstova u razdoblje Novog kraljevstva datira i *Mit o nebeskoj kravi*. Tema mita je uništenje čovječanstva koje je naređeno od strane boga Ra, uz suglasnost drugih bogova.³⁰⁰ Ra je odlučio provesti potpunu destrukciju ljudi zbog toga što su kovali urote protiv njega. Za provođenje njegove zapovijedi Ra je odabrao kravlju božicu Hator. U ime bogova Hator vrši pokolj nad svim ljudima koji su se pobunili protiv Sunčeva božanstva. Hator je naposljetku prevarena od strane boga Ra koji joj je podmetnuo pivo, zamaskirano kao krv, kako bi je opio i smirio. Tako snažno opijena Hator nije mogla razaznati ljude. Na taj način Ra spašava ljude koji su uspjeli preživjeti pokolj. Sunčevo božanstvo potom se uzdiže na nebo te stvara svijet mrtvih. U opisanom mitu objašnjena je kreacija brojnih aspekata svijeta i svemira. Potrebno je naglasiti da egiptolozi smatraju da je ovaj mit nastao ranije, točnije u razdoblju Srednjeg kraljevstva³⁰¹ iako su svi pronađeni zapisi iz Novog kraljevstva. Najstariji zapis mita pronađen je u grobnici faraona Tutankhamona.³⁰² Navedeno je posebice zanimljivo stoga što Tutankhamonova vladavina započinje nakon vladavine takozvanog Heretičkog kralja koji je uistinu odbacio tradicionalnu religiju i “svrgnuo boga Ra s njegova božanskog

²⁹⁵ TETEER 2011: 116-117.

²⁹⁶ TOMORAD 2016: 189.

²⁹⁷ SIMPSON 2003: 284.

²⁹⁸ SIMPSON 2003: 285- 286. Crtač Nakhtamon je bio bolestan pa se Nebre molio za njega. Nakhtamon je ozdravio pa je Nebre iz zahvalnosti dao načiniti stelu.

²⁹⁹ TOMORAD 2016: 189.

³⁰⁰ Cijeli mit na engleskom jeziku dostupan je u: Simpson 2003: 289- 298.

³⁰¹ SIMPSON 2003: 289.

³⁰² MARK 2019, *World History Encyclopedia* s. v. „Book of the Heavenly Cow“. [https://www.worldhistory.org/Book_of_the_Heavenly_Cow/] 19. 4. 2024.

prijestolja“. Heretički kralj, Amenhotep IV., izvršio je religijsku reformu koja je glavno obilježje perioda Amarne.

3.1. Period Amarne i vjerska reforma

Period Amarne specifično je razdoblje staroegipatske povijesti koje se odvija u drugoj polovici 14. st. pr. Kr. Period je dobio ime po lokalitetu Tell el-Amarna gdje je bila izgrađena nova faraonska prijestolnica nazvana Akhenaton. Cijeli period i navedeni premještaj državnog središta započinju sa samostalnom vladavinom faraona Amenhotepa IV., koji je bio pripadnik XVIII. dinastije. Njegova vladavina obilježena je naglim promjenama koje su bez presedana u povijesti starog Egipta. Naime, uz osnivanje nove prijestolnice, i to na mjestu koje je bilo potpuno nebitno u Egipatskom kraljevstvu, Amenhotep IV. uvodi i vjersku reformu zbog koje je kasnije postao poznat kao kralj Heretik. Brojni povijesni izvori potvrđuju da je faraon, koji je tijekom svoje vladavine promijenio vlastito ime u Ekhnaton, proglasio boga Atona za službeno božanstvo. Iako su i ranije „manje poznata“ božanstva proglašavana vrhovnima i službenima, Amenhotep IV. uzdigao je kult Atona na razinu na kakvu se ni jedan drugi kult nikada do tada nije uzdigao. Promjene religijske prakse i štovanje Atona osvjedočeno je na brojnim građevinama iz perioda Amarne.

Najvažnije građevine koje svjedoče o novom kultu nalaze se upravo na lokalitetu novoosnovanog grada Akhenatona koji postaje središte države u 6. godini faraonove vladavine.³⁰³ U gradu je dao izgraditi dva hrama posvećena Atonu dok je slične hramove gradio i na drugim lokalitetima Egipta. Na samom početku svoje vladavine dao je načiniti novi hram, posvećen Sunčevom disku, unutar hramskog kompleksa u Karnaku.³⁰⁴ Ipak, potrebno je naglasiti da su saznanja o točnoj lokaciji hrama u Karnaku oskudna.³⁰⁵ Veliki hram boga Atona, izgrađen kao nenatkrivena struktura, nalazio se na sjevernom području grada Akhenaton³⁰⁶ Manji hram, poznat kao *Atonova palača*, također je izgrađen kao nenatkrivena struktura te se i on nalazi u Akhenaton. Zanimljivo je prijetiti da su hramovi bili potpuno prohodni, te je i samo svetište bilo stalno izloženo sunčevoj svjetlosti. Dvorane sa stupovima, koji su bacali sjene, i tamne unutrašnje dvorane nisu bile izgrađene u hramovima boga Atona, što ih uvelike razlikuje

³⁰³ TOMORAD 2012b: 2.

³⁰⁴ TOMORAD 2012b: 8.

³⁰⁵ HORNUNG 2001: 36.

³⁰⁶ TOMORAD 2012b: 8.

od hramova tradicionalnih egipatskih bogova.³⁰⁷ Veliki hram Atona nazivao se *Per-Aten-em-Akhetaten*, što se prevodi kao *Kuća Sunčevog diska u Akhenatonu*. Nakon samog ulaza u hram uzdiže se uska hipostilna dvorana iza koje se prostire šest vanjskih dvorišta ispunjenih mnoštvom oltara koji su smješteni na potpuno otvorenom prostoru.³⁰⁸ Unutar samog hrama bila je smještena i klaonica u kojoj su se pripremale žrtve za boga te druge odaje s potreštinama za štovanje kulta.³⁰⁹ Veliki oltar bio je smješten na sjevernoj strani hrama. Opisani hram, kao i brojne druge građevine iz grada, uništene su nakon završetka perioda Amarne, stoga je sačuvano malo likovnih prikaza koji bi omogućili spoznaje o dekoraciji hramova. Izostaju i informacije o samom kultu koje bi se mogle iščitati s hijeroglifskih tekstova koji su prisutni u gotovo svim ostalim božanskim hramovima u Egiptu. Ipak, dijelovi hrama su nakon uništenja iskorišteni za druge građevinske projekte u kasnijim razdobljima. Stoga je određene informacije moguće pronaći na premještanim ostacima. Primjer navedenog su lijepo dekorirani kameni blokovi pronađeni u Hermopolu,³¹⁰ koji jasno upućuju na zaključak da su se nekoć nalazili u hramu boga Atona u Akhenatonu. Svakako je jasno da su otvoreni hramovi boga Atona, koji su sadržavali velike količine pića i hrane u čast boga, uz samu faraonsku palaču i ostale zgrade za administraciju, predstavljali najvažniji prostor novoosnovanog grada.³¹¹ Uz navedene, ostatci Atonovih hramova pronađeni su u Memfisu i Sesebiju u Nubiji.³¹²

Izloženost hramova sunčevoj svjetlosti nije začuđujuća s obzirom na to da je bog Aton bio smatran sunčevim božanstvom. Ipak, ne smije ga se poistovjetiti s drugim sunčanim božanstvima koja su do sada opisana u ovome radu. Naime, kult boga Atona zasjenio je sve ostale solarne kultove. Riječ *aton* prvi put se spominje još u razdoblju Srednjeg kraljevstva ali samo kao staroegipatska riječ za sunčev disk.³¹³ U razdoblju XII. dinastije riječ se upotrebljava kao determinativ za boga.³¹⁴ Konkretno kult Atona prisutan je u vremenu rane XVIII. dinastije, međutim nije bio naročito popularan niti raširen.³¹⁵ Ipak, naznake da su egipatski faraoni još od razdoblja ranog Novog kraljevstva bili povezani s ovim kultom vidljive su na likovnom prikazu faraona Tutmozisa I. na kojem je vladar prikazan sa sunčevim diskom, a koji je pronađen u Nubiji.³¹⁶ Tutmozis IV. izdao je komemorativni skarabej na kojem je Aton prikazan kao bog

³⁰⁷ HORNUNG 2001: 70.

³⁰⁸ WILKINSON R. H. 2000: 140.

³⁰⁹ WILKINSON R. H. 2000: 141.

³¹⁰ WILKINSON R. H. 2000: 141.

³¹¹ DODSON 2009: 9.

³¹² TOMORAD 2012b: 9.

³¹³ WILKINSON R. H. 2003: 236.

³¹⁴ TOMORAD 2012b: 7.

³¹⁵ TOMORAD 2016: 269.

³¹⁶ TOMORAD 2012b: 7.

rata.³¹⁷ Nadalje, Atonova najpoznatija ikonografija uobličena je i standardizirana u razdoblju faraona Amenhotepa II.³¹⁸ Prikazivan je kao Sunčev disk iz kojeg sijaju zrake svijetla koje na svojim krajevima imaju ispružene dlanove i tako dotiču zemlju i ljude. Ipak, tek faraon Amenhotep III. sustavno potiče štovanje Atona te u svoju kraljevsku titulaciju uključuje izraz „blještavilo Atona“.³¹⁹ U ovom razdoblju zapaža se i pojava Atonovog svećenstva u Heliopolu, kulturnom središtu boga Ra.³²⁰ Potrebno je ponovno naglasiti da je dolaskom Amenhotepa IV. na vlast ovaj kult uzdignut nad svim ostalim kultovima. Štoviše, egiptologija, posebice starija, isticala je uzdignuće Atona kao prvi oblik monoteizma te je povezivala vjeru u Atona kao jedinog boga s hebrejskim jednoboštvom. Svakako je činjenica da je faraonovo favoriziranje Atona dovelo do opadanja popularnosti svih ostalih solarnih božanstava, barem u kraljevskoj obitelji. Postoje naznake da je faraon nastojao i zabraniti ostale kultove. Iako na početku svoje vladavine Amenhotep IV. njeguje tradicionalna religijska shvaćanja, nakon nekog vremena okreće se isključivo Atonu. Vladarevo zatiranje ostalih bogova vidljivo je i u činjenici da su u petoj godini njegove vladavine zatvoreni brojni hramovi te da su svećenici otpušteni ili pak indoktrinirani.³²¹ Važno je naglasiti da su ove promjene, iako su vršene s dozom opreza i postepeno, izazvale nezadovoljstvo te stvorile opoziciju.³²² Također, brojni materijalni ostatci dokazuju da je obično stanovništvo Egipta nastavilo sa štovanjem tradicionalnih bogova. Primjeri neprihvatanja vjerske reforme su mali kućni žrtvenici s darovima i amuletima posvećeni tradicionalnim bogovima a koji su pronađeni u radničkom naselju na prostoru grada Akhenatona.³²³

Faraonova isključivost po pitanju štovanja jednoga boga osvjedočena je i u pisanim izvorima. Primjer tekstova koji uzdižu Atona kao jedinog boga, ili barem jedinog relevantnog boga, su himne. Smatra se da je autor većine himni sam faraon. Naime, u tekstovima se nazire i njegova ideja da je samo on osoba koja u potpunosti razumije istinsko božanstvo. Primjerice u himni Atonu kojoj je Amenhotep IV. očiti autor navedeno je: *„Ti si jedan sam / svjetleća utvrda u svojoj vidljivoj formi kao živi Aton/ Slavni, pružatelj svijeta./ ... Ti si u mom srcu; / Nitko drugi ne poznaje te / Osim tvog sina Ekhnatona/ ... Daj mu da bude mudar uz tvoj savjet, tvoju snagu / Da bi svijet mogao pristupiti tvojim uvjetima / kao onda kada si ga stvorio/ ...*

³¹⁷ WILKINSON R. H. 2003: 236.

³¹⁸ TOMORAD 2016: 269.

³¹⁹ WILKINSON R. H. 2003: 236.

³²⁰ TOMORAD 2012b: 7.

³²¹ HORNUNG 2001: 49.

³²² HORNUNG 2001: 49.

³²³ TOMORAD 2012b: 9.

*Kralj Gornjeg i Donjeg Egipta koji živi u Istini/ ... i njegova kraljevstva supruga, koju on voli, / Nefer-neferu-aton Nefertiti, koja živi i cvijeta vječno i zauvijek*³²⁴

U himni je zanimljivo primijetiti spominjanje faraone žene, danas općepoznate, kraljice Nefertiti čija se slavna bista nalazi u *Neus Museumu* u Berlinu. Naime, cijela kraljevstva obitelj proglašena je Atonovim vrhovnim svećenstvom. Upravo je sebe i kraljevsku obitelj faraon predstavljao kao samo utjelovljenje boga Atona. Likovni prikazi faraonske obitelji u ovom razdoblju zamjenjuju prikaze božanskih mitoloških obitelji.³²⁵ Zanimljivo je primijetiti i da nestaje simbol svete barke koju zamjenjuju prikazi vladarske obitelji u kočijama.³²⁶ Također, period Amarne ističe se i po novom umjetničkom pravcu koji preferira prikazivanje faraona s njegovim fizičkim, ljudskim, nesavršenostima. Također, faraon i njegova obitelj nerijetko su prikazivani kako rade potpuno normalne svakodnevne radnje. U prethodnim razdobljima bilo je nezamislivo prikazati vladara Egipta kako jede i pije, međutim, upravo su takve slike pronađene u grobnicama Amarne.³²⁷ Nadalje, Amenhotep IV. uvijek se nalazi u središtu novog kulta s obzirom na to da je smatran jedinim istinskim prorokom atonizma. Stoga dolazi do potpunog isprepletanja kulta kralja i kulta glavnog boga. U prethodnim razdobljima bila je istaknuta diferencijacija i odvojenost između dva kulta. Iako je faraon od ranodinastijskog razdoblja uživao božanski status, on je štovan kao zaseban kult pri čemu je istican kao sin boga te je prvenstveno bio shvaćen kao posrednik između bogova i ljudi. Tijekom perioda Amarne dolazi do potpune fuzije dvaju kultova što potom poprima i oblik štovanja faraona kao živog boga. U kasnim godinama svoje vladavine Amenhotep IV. štuje se kao prezentacija samog Atona.³²⁸ Navedeno je predstavljalo veliki odmak od tradicionalnih uvjerenja te je zasigurno predstavljalo problem u očima Egipćana. Također, u teološkom smislu navedena shvaćanja podrazumijevala su besmrtnost božanstva te samim time i besmrtnost faraona ukoliko je upravo on sam bog. Vjerojatno je takvo snažno prožimanje božanskog i kraljevog kulta dovelo do propasti vjerske reforme. Također, Egipćanima, naviknutima na štovanje bogova preko hramova i kipova, ovaj oblik štovanja preko živog medija zasigurno je bio u potpunosti stran.³²⁹ Iako su svećenici boga Atona postojali čak su i oni nosili titulu *svećenstvo Ekhnatona* što upućuje na zaključak da je faraon namjerno nametnuo samog sebe kao barijeru između

³²⁴ FOSTER 1995: 106-107.

³²⁵ HORNUNG 2001: 74.

³²⁶ HORNUNG 2001: 75.

³²⁷ HORNUNG 2001: 75.

³²⁸ TOMORAD 2012b: 12.

³²⁹ TOMORAD 2012b: 12.

svećenika i samog boga.³³⁰ Na taj način on je jedini koji ima direktan pristup Atonu. Zanimljiva je činjenica da nisu pronađeni nikakvi dokazi koji bi potvrdili da je obično stanovništvo Egipta nekom konkretnom religijskom praksom šovalo Atona, što dakako nije začuđujuće s obzirom na to da je jedini medij šovanja bio faraon.³³¹ U grobnicama Amarne, koje su pripadale članovima dvora i faraonovim službenicima, pronađeni su dijelovi teksta iz *Velike himne Atonu*, međutim samo je kraljeva obitelj likovno prikazivana kako štuje boga i od njega prima dar svijetla tj. života.³³² Faraonska obitelj sastojala se od Amenhotepa IV., Nefertiti i njihovih šest kćerki. Dakle, Amenhotep IV. nije imao muškog nasljednika koji bi zasjeo na prijestolje Egipta.

Nakon smrti faraona (o. 1338. g. pr. Kr.) na prijestolje Egipta zasjeda Neferneferuaton Semenkhara čije je podrijetlo upitno.³³³ U egiptologiji postoje brojne rasprave o navedenom faraonu koji je kratko vladao.³³⁴ Potom je faraonom proglašen Tutankhamon (o. 1336. – o. 1327. g. pr. Kr.) koji vraća prijestolnicu u Tebu.³³⁵ Navedeni faraon originalno se zvao Tutankhaton, međutim već u trećoj godini sve vladavine promijenio je ime u Tutankhamon čime je odbacio Atona te uz poticaj moćnih savjetnika poništio Eknatonovu vjersku reformu.³³⁶ Dakle, u razdoblju Tutankhamonove vladavine Egipat se vraća šovanju tradicionalnih bogova te se obnavljaju hramovi, likovni prikazi i svećenički redovi „starih“ božanstava.³³⁷ Period Amarne završava otprilike 1323. g. pr. Kr. smrću Tutankhamonova nasljednika Aja.³³⁸

Potrebno je naglasiti da među egiptolozima postoje rasprave o konkretnoj „naravi“ atonizma. Naime, kako je već navedeno, starija egiptologija smatrala je da je ova vjerska reforma prvi oblik monoteizma, dok novija egiptologija uglavnom pobija takav zaključak. Ukoliko bi se činjenica da je Amenhotep IV. zabranio ostale kultove uzela kao ona na kojoj bi se gradila teza o monoteizmu potrebno je istaknuti da je, ako se navedena činjenica pobliže promotri, nemoguće govoriti o zatiranju apsolutno svih kultova. Zabrane su bile upućene ponajprije Amunovom svećenstvu, te se može tvrditi da je prvenstveni razlog prohibicije njihova iznimna politička i gospodarska moć, o kojoj je već bilo riječi u ovom radu. Nadalje, može se tvrditi da je Amenhotep IV. istinski gajio želju za popularizacijom kulta Atona i

³³⁰ WILKINSON R. H. 2003: 238.

³³¹ WILKINSON R. H. 2003: 241.

³³² WILKINSON R. H. 2003: 241.

³³³ TOMORAD 2016: 98.

³³⁴ TOMORAD 2016: 98.

³³⁵ TOMORAD 2016: 99.

³³⁶ *Encyclopaedia Britannica*, s. v. „Tutankhamun“. [<https://www.britannica.com/biography/Tutankhamun>] 21. 5. 2024.

³³⁷ *Encyclopaedia Britannica*, s. v. „Tutankhamun“. [<https://www.britannica.com/biography/Tutankhamun>] 21. 5. 2024.

³³⁸ TOMORAD 2016: 100.

utemeljenjem njegovom nadmoći nad ostalim božanstvima. U navedenim nastojanjima upravo je bog Amun predstavljao najveću konkurenciju Atonu. E. Hornung iznosi činjenicu da zabrane kultova nisu bile konzistentne te kao primjer ističe da je kult boga Tota i dalje bio prisutan i štoviše „neokrznut“ zabranama.³³⁹ Upravo se na tezama E. Hornunga temelje zaključci novije egiptologije koja tvrdi da je atonizam zapravo samo jedan oblik henoteizma.³⁴⁰ M. Tomorad ističe da bi obje teorije mogle biti točne te ne odbacuje ni jednu, iako njegovi stavovi više naginju Hornungovoj teoriji.³⁴¹ Po pitanju henoteizma nameće se zaključak da je bio prisutan i u ranijem periodu Novog kraljevstva kada dolazi do uspona boga Amuna nad svima ostalima ili pak u trenutku uzdizanja boga Ra tijekom Starog kraljevstva. Po tom pitanju potrebno je istaknuti konkretnu diferencijaciju mogućeg henoteizma Amarne i tradicionalne religije. Naime, tijekom ranijih razdoblja, sam faraon podjednako poštuje sve bogove usprkos tome što su određeni kultovi više popularni ili su određeni bogovi smatrani važnijima. Svakako je, primjerice u *Tekstovima piramida*, jasno da se brojna božanstva štiju kao iznimno moćna, stoga se može tvrditi da je tradicionalna egipatska religija uistinu politeistička. Pitanje o definiranju atonizma je svakako zanimljivo, međutim potrebno je naglasiti, što ističe i M. Tomorad, da manjak izvora i konkretnih dokaza umanjuje mogućnost da se s bezupitnom sigurnošću utvrdi je li atonizam jedan oblik henoteizma ili pak istinski pokušaj uvođenja monoteizma.³⁴² Ono što se može sa sigurnošću naglasiti je činjenica da je vjerska reforma perioda Amarne Egipćanima bila nepoželjna te da se Egipat veoma brzo u potpunosti vratio tradicionalnoj religiji koja se, uz očiti kontinuitet od arhajskih vremena, nadalje razvija i mijenja u nadolazećim razdobljima u kojima dolazi do sloma egipatske moći.

³³⁹ HORNUNG 2001: 86.

³⁴⁰ TOMORAD 2012b: 9.

³⁴¹ TOMORAD 2012b: 9.

³⁴² TOMORAD 2012b: 15.

4. Egipatska religija od kraja Novog kraljevstva do rimskog osvajanja

Nakon perioda Amarne, tijekom vladavine takozvanih Ramzesida, Amunovo svećenstvo je ponovno steklo svu izgublenu moć te stoga postepeno postaju istinska prijetnja faraonskom apsolutizmu. Štoviše, vladavina posljednjeg faraona iz razdoblja Novog kraljevstva, Ramzesa XI., bila je obilježena brojnim problemima s visokim Amunovim svećenicima koji su samostalno zagospodarili na jugu Egipta.³⁴³ Nakon smrti Ramzesa XI. izumire XX. dinastija te započinje Treće međurazdoblje koje se ističe po tome što faraon gubi svoj status nepobitnog gospodara Gornjeg i Donjeg Egipta u korist samog boga Amuna koji je proglašen vrhovnim gospodarom zemlje. Stoga je egipatska vlast podijeljena između faraona i visokog svećenika. Tijekom XXI. dinastije dolazi do osnivanja nove kraljevske nekropole na području grada Tanisa čime je u potpunosti prekinuta višestoljetna praksa pokapanja u Dolini kraljeva.

Kraljevske grobnice Trećeg međurazdoblja i kasnog razdoblja ističu se prije svega svojom raznolikošću. U tanitskoj nekropoli, gdje su bili pokapani faraoni XXI. dinastije, primjećuje se potpuni odmak od dotadašnjih monumentalnih struktura koje su dominirale u svim prethodnim razdobljima. Navedenu promjenu A. Dodson objašnjava kao težnju za odbijanjem pljačkaša.³⁴⁴ Navedeno je poprilično vjerojatno s obzirom na to da je po pitanju pogrebnih običaja Egipćanima ipak bilo najvažnije očuvanje tijela. Pljačkaši su nerijetko tijekom svoje potrage za skupocjenim grobnim priložima oštećivali mumiju. Ipak, moglo bi se tvrditi da je i gubitak apsolutne moći faraona imao utjecaj na skromnost ovih grobnica. Jasno je da ako opada politička i gospodarska moć istovremeno opadaju i mogućnosti za izgradnju raskošnih građevina. Grobnice se, u usporedbi s onima iz prethodnim razdoblja, razlikuju po samoj arhitektonskoj strukturi. Naime, bile su izgrađene kao kamene strukture polovično zakopane u zemlji, tek malo uzdignute od razine vode.³⁴⁵ Zidovi su i dalje bili ukrašavani, uglavnom scenama koje su prikazivale pokojnikov susret s Ozirisom. Veliki odmak od tradicije pokapanja Novog kraljevstva očituje se i u činjenici da su komore unutar grobnica bile namijenjene za ukop više od jedne osobe što je vidljivo na primjeru grobnice Psusenesa I. u kojoj je uz njega pokopan i faraon Šešnok II. te dvije neidentificirane osobe.³⁴⁶ Grobni prilozi bili su raskošni što je posebice vidljivo upravo na primjeru Psuseneseve grobnice koja je,

³⁴³ TOMORAD 2016: 108.

³⁴⁴ DODSON 2008: 270.

³⁴⁵ DODSON 2008: 271.

³⁴⁶ NAUNTON 2010: 131.

između ostalog, sadržavala lijepu zlatnu masku.³⁴⁷ Dolaskom nove XXII. dinastije na vlast lokacija kraljevske nekropole ponovno se mijenja te su grobnice građene od opeke.³⁴⁸ Tijekom perioda nubijske dinastije tj. XXV. dinastije faraoni ponovno grade piramidalne grobnice. Nove piramide izgrađene su u El-Kurru te u Nuri.³⁴⁹ Piramide ove dinastije ne može se usporediti s monumentalnijim piramidama iz ranijeg perioda. Malene su, strmo nagnute te se sastoje od jedne odaje koja se nalazi iznad stepenica.³⁵⁰ Najveća od njih pripadala je faraonu Taharka.³⁵¹ Nadalje su posebice zanimljiva posljednja počivališta takozvanih saitskih vladara koji pripadaju XXVI. dinastiji a koji se pokapaju unutar hrama božice Neith.³⁵² Tijekom kasnog razdoblja dakle tijekom vladavine XXVII., XXVIII., XXIX., te XXX. dinastije, nastaje svojevrsna praznina po pitanju saznanja o kraljevskim grobnicama. Naime, ne postoje grobnice koje i bi se bez upitno mogle datirati u navedene periode.³⁵³ A. Dodson pripisuje manjak informacija trenutačnoj nemogućnosti akademika da konkretno diferenciraju građevine izgrađene u vrijeme XXVI. dinastije od onih izgrađenih kasnije.³⁵⁴

Potrebno je naglasiti da su vladari svih do sada navedenih dinastija, pa čak i stranih dakle libijskih i nubijskih, u potpunosti egiptizirani te su živjeli i vladali u skladu s egipatskim zakonima i običajima. Jasno je da je Amun i dalje najvažnije božanstvo. Međutim, u Trećem međurazdoblju tijekom XXVI. dinastije posebice se uzdiže božica Neith. Navedeni kult uzdiže se stoga što je božica još od ranijih vremena bila zaštitnica IV. i V. nome. U kontekstu ovoga rada iznimno je zanimljivo primijetiti uzdizanje lokalnog kulta s obzirom na to da je takva praksa bila izrazito prisutna tijekom najranijih razdoblja egipatske povijesti da bi se potom u potpunosti izgubila kada je „nacionalnim bogom“ postao Amun. XXVI. dinastija porijeklom je iz Saisa, koji je središte V. nome, stoga ne čudi da je upravo tijekom njihove vladavine Neith posebice štovana. Navedeno je moguće izravno povezati s decentralizacijom koja obilježava cjelokupno Treće međurazdoblje.

Prema tradiciji Saisa upravo je Neith majka Sunčevog božanstva Ra te tvorac cijelog svijeta.³⁵⁵ Njena je ikonografija raznovrsna. Od najranijih razdoblja povezana je s krunom Donjeg Egipta, primjerice u *Tekstovima piramida*, kada se prikazuje u antropomorfnom obliku

³⁴⁷ NAUNTON 2010: 131.

³⁴⁸ TOMORAD 2016: 324.

³⁴⁹ DODSON 2008: 276.

³⁵⁰ DODSON 2008: 276.

³⁵¹ DODSON 2008: 276.

³⁵² TOMORAD 2016: 324.

³⁵³ DODSON 2008: 288.

³⁵⁴ DODSON 2008: 288.

³⁵⁵ TOMORAD 2016: 275.

s Crvenom krunom.³⁵⁶ Tijekom Novog kraljevstva počinje se prikazivati i u zoomorfnom obliku krave sa Sunčevim diskom između rogova.³⁵⁷ Nerijetko je prikazivana i kao kobra. Navedena ikonografija svjedoči o Neithinoj ulozi majke, stvarateljice i zaštitnice Donjeg Egipta. Ipak, ona je shvaćena i kao božica rata. Njeni su najraniji amblemi bili unakrsni lukovi i strijele te se nazvala gospodaricom luka.³⁵⁸ Njezin kult jedan je od onih koji se konstantno razvijaju i mijenjaju od najranijih vremena. Ipak, kontinuirano je istaknuta kao zaštitnica Donjeg Egipta. Tijekom kasnog razdoblja i dolaskom perzijske dinastije Neith nije izgubila svoj „visoki status“. Navedeno se očituje na primjeru statue Uđahoresneta koja datira u vrijeme vladavine Darija I. ali govori o periodu kada Kambiz dolazi na vlast u Egiptu. Na navedenoj statui, koja se danas nalazi u Vatikanskom muzeju, Neith je istaknuta među ostalim važnim božanstvima. Njeno ime spominje se uz imena Ozirisa, Ra te Amuna.³⁵⁹ Na tekstu statute između ostalog je navedeno: „*Uputio sam njegovo veličanstvo u veličinu Saisa kao prijestolja Velike Neith, majke koja je rodila Ra dok rađanje još nije postojalo; u prirodu veličanstvenosti Neithina hrama koji je svet u svakom aspektu; i u prirodu veličanstvenosti Neithine palače i svih bogova i božica koji su ondje...*“³⁶⁰ Iako je perzijska vlast izazvala snažno nezadovoljstvo Egipćana jasno je da su perzijski vladari poštovali tradicije Egipta. Ipak u ovom razdoblju dolazi do brojnih pobuna³⁶¹ i nemira. Upravo se tijekom tog nesigurnog razdoblja uzdiže kult još jedne egipatske božice koji će se u nadolazećim razdobljima razviti u svojevrsan religijski fenomen te će se proširiti cijelim Sredozemljem. Tijekom kasnog razdoblja započinje popularizacija Izidinog kulta.

Izida je bila važno božanstvo još od ranijih razdoblja iako je podrijetlo njenoga kulta upitno. Naime, kultu nema traga u preddinastijskom i ranodinastijskom razdoblju te se može zaključiti da je jedan od najranijih spomena Izide zabilježen na *Tekstovima piramida*. Štoviše, u izvoru se spominje otprilike 80 puta najčešće u ulozi svojevrsne zaštitnice pokojnika.³⁶² Prema kozmogoniji Heliopola ona je potomak Geba i Nut, dakle Ozirisova sestra. Nakon Ozirisove smrti Izida traži njegovo tijelo, sastavlja ga te konačno ponovno oživljava. Uz pomoć magije Izida ostaje trudna s Ozirisom. Njihov sin Horus kasnije osvećuje svog oca. Upravo je Izida kao majka Horusa, koji je čvrsto povezan s faraonima, važna spona između bogova i vladara Egipta. Stoga je tijekom Srednjeg kraljevstva shvaćena kao najbitnija zaštitnica pri

³⁵⁶ TOMORAD 2016: 275.

³⁵⁷ TOMORAD 2016: 275.

³⁵⁸ WILKINSON R. H. 2003: 157.

³⁵⁹ LICHTHEIM 1980: 38.

³⁶⁰ LICHTHEIM 1980: 36-41.

³⁶¹ TOMORAD 2016: 124.

³⁶² WILKINSON R. H. 2003: 146.

porodu kraljevske djece. Čak i egipatski puk štuje Izidu kao zaštitnicu djece s obzirom na to da je u mitologiji opisano kako predano štiti Horusa i odgaja ga u tajnosti.³⁶³ Izida je shvaćena i kao svojevrsna iscjeliteljica koju se prizivalo ukoliko bi neko dijete bilo bolesno. Čarobnjaštvo i magija također su važan aspekt ove božice. Njezina magija invocirana je u mnogim čarolijama koje su služile za dobrobit djece i preminulih.³⁶⁴ Ikonografski se prikazuje u antropomorfnom obliku kao žena obučena u dugačku haljinu s ukrasnom na glavi koji simbolizira prijestolje.³⁶⁵ Od razdoblja Novog kraljevstva prijestolje na glavi često zamjenjuje Sunčev disk s rogovima pri čemu Izida djelomično usvaja značajke kravlje božice Hator.³⁶⁶ Nerijetko je prikazana i s krilima koja drži u raširenim rukama te koja simboliziraju zaštitu. Uz navedenu, najčešću ikonografiju, Izida je ponekad prikazana i u zoomorfnom obliku. U potonjem slučaju prikazivala se kao škorpion ili kao ptica grabežljivca.³⁶⁷ Bila je sinkretizirana s brojnim drugim božicama uključujući Bastet, Nut, Aštartu i druge. Međutim, najvažniji je sinkretizam Izide i Hator. Dvije božice imale su brojne sličnosti pa je tako i sama Izida, kada bi se isticala njena uloga božice majke bila prikazivana kao krava. Zanimljivo je primijetiti da, iako povijesni izvori i arheološka istraživanja svjedoče o važnosti koju su Egipćani pripisivali Izidi još od Starog kraljevstva, nije pronađeno ni jedno staro svetište koje je bilo posvećeno isključivo njoj. Tek tijekom XXI. dinastije po prvi puta je izgrađena malena kapela u Gizi koja je bila posvećena „Izidi gospodarici piramida“.³⁶⁸ U ranijim razdobljima oltari za Izidu su podizani unutar svetišta drugih bogova. Prvi važni veliki hram posvećen božici izgrađen je u Behbeit el- Hagaru koji se nalazi u istočnoj Delti.³⁶⁹ Početak izgradnje datira u razdoblje XXX. dinastije ali završen je u helenističkom razdoblju tijekom vladavine Ptolemeja III. Nadalje se za nju grade brojni posebni hramovi. Navedene su sakralne građevine nazivane Izejima te će se tijekom perioda Rimskog Carstva graditi diljem Europe. Može se pretpostaviti da je razlog zbog kojeg je kult doživio iznimni uspon tijekom kasnog razdoblja taj što je u Egiptu vladala sveopća nesigurnost uzrokovana osvajanjem od strane Perzije. Izida je kao zaštitnica i čarobnica zasigurno „pružala utjehu“ nezadovoljnim Egipćanima dok je istovremeno bila shvaćena kao pristupačno božanstvo koje su pučani molili za zdravlje. S obzirom na brojnost njenih božanskih uloga i

³⁶³ HART 2005: 81.

³⁶⁴ WILKINSON R. H. 2003: 147.

³⁶⁵ TOMORAD 2016: 272.

³⁶⁶ TOMORAD 2016: 272.

³⁶⁷ WILKINSON R. H. 2003: 148.

³⁶⁸ WILKINSON R. H. 2003: 149.

³⁶⁹ WILKINSON R. H. 2003: 149.

moćnih obilježja zasigurno je predstavljala i fascinaciju strancima, kojih u Egipat od ovog razdoblja dolazi sve više.

Važan Grk koji je tijekom kasnog razdoblja posjetio Egipat bio je sam otac povijesti, grčki autor Herodot. Njegovo putovanje u Egipat događa se 450. g. pr. Kr. Danas je poznato da je u svom djelu, koje nosi naziv *Povijesti*, Herodot napisao brojne pogrešne informacije, međutim, njegov rad se ipak smatra poprilično pouzdanim te se danas koristi kao vrijedan povijesni izvor u brojnim humanističkim i društvenim znanostima. U trenutku dolaska u Egipat Herodot prepoznaje kult Izide i kult Ozirisa kao centralni dio egipatske religije.³⁷⁰ U svojoj drugoj knjizi koja se dotiče isključivo Egipta Herodot navodi: „*Nikakvi bogovi nisu štovani u cijelom Egiptu osim Izide i Ozirisa, za kojeg kažu da bi bio Dioniz; oni su štovani podjednako od strane svih.*“³⁷¹ Iako se sa sigurnošću može tvrditi da navedeno nije u potpunosti točno Herodotov zaključak nije daleko od istine s obzirom na to da je Izidin kult uistinu bio popularniji od drugih u ovom razdoblju. Po pitanju festivala koji se u Izidinu čast održavao u Busirisu, kulturnom središtu boga Ozirisa, Herodot navodi: „*Tamo, nakon žrtvovanja, svi muškarci i žene nariču u bezbrojnom mnoštvu; ali za kime nariču ne smijem reći.*“³⁷² Herodot ističe i važnost krave kao posebno cijenjene životinje u Egiptu te navodi: „*Svi Egipćani prinose očišćene bikove i telad kao žrtve, ali ne smiju žrtvovati krave, jer su one posvećene Izidi. Izidin kip prikazuje boginju u ženskom liku s kravljim rogovima, onako kao što Grci slikaju Iju, a svi Egipćani bez razlike poštuju krave daleko najviše od sve stoke.*“³⁷³

Uz navedene, Herodot zapisuje i druge informacije o religiji Egipta. On opisuje proces balzamiranja pri čemu ističe i razlike između balzamiranja visokog i niskog staleža. O početnoj fazi postupka navodi: „*Postoje ljudi koji su upravo za to zaduženi i koji raspolazu takvim umijećem. Ovi, kad im se donese mrtvac, pokazuju onima koji su im ga donijeli drvene uzorke leševa, posve vjerno obojene, pa za one najbolje izrađene kažu da pripadaju onome čije ime u vezi s tim, mislim, nije dozvoljeno izreći*³⁷⁴, *a zatim pokazuju drugu vrstu, slabiju i jeftiniju od prve, i napokon treću, najjeftiniju; kad ih pokažu, pitaju prema kojem uzorku žele da im mrtvac bude uređen.*“³⁷⁵ Sam postupak balzamiranja opisuje poprilično detaljno: „*Najprije željeznom kukicom kroz nosnice izvlače mozak, no zapravo tako izvlače dio mozga, a u drugi usipavaju neki rastvor. Zatim, pošto su oštrim etiopskim kamenom zarezali trbušnu šupljinu iz koje izvade*

³⁷⁰ ERMAN 1907: 175.

³⁷¹ HDT. II.42; RAWLINSON 1880: 75.

³⁷² HDT. II. 61; RAWLINSON 1880: 104-106.

³⁷³ HDT. II. 41.; RAWLINSON 1880: 72.

³⁷⁴ Pokazuju drvene mumije s likom Ozirisa.

³⁷⁵ HDT. II. 86; ŠKILJAN 2007: 191.

*svu utrobu i pošto su je očistili i isprali palminim vinom, ponovo je ispiru utrljavajući u nju miomirise. Nakon toga ispune trbuh čistom razmravljenom mirtom, kasijskim lovorom i drugim miomirisima, osim tamjana, i opet ga zašiju. Kad to urade, balzamiraju s pomoću sode u kojoj leš leži sedamdeset dana: duže se od toga ne smije sušiti. Kad prođe sedamdeset dana, pošto leš operu, čitavo tijelo omotaju razrezanim trakama od tanke lanene tkanine i premažu ih gumom kojom se Egipćani uvelike služe umjesto tutkala.*³⁷⁶ Uz opis koji je zapisan u djelu Diodora Sicilskog ovo je najbolje sačuvani opis pogrebnih običaja.³⁷⁷ Ipak, potrebno je istaknuti da je već tijekom Trećeg međurazdoblja kvaliteta balzamiranja počela opadati te da je proces kojeg Herodot opisuje pojednostavljen u usporedbi s postupcima iz razdoblja Srednjeg i Novog kraljevstva. Zanimljiva je i činjenica da su kanope u koje su se polagali izvađeni organi preminulog, a koje su se upotrebljavale još od Srednjeg kraljevstva, tijekom Trećeg međurazdoblja zamijenjene smotuljcima koji poprimaju oblik lika svakog Horusovog sina.³⁷⁸ Kanope se ipak ponovno upotrebljavaju tijekom kasnog razdoblja³⁷⁹, iako ih Herodot ne spominje u svom djelu. Promjene u pogrebnim običajima nastavljaju se razvijati tijekom helenističkog razdoblja te se počinju razlikovati od tradicionalnih egipatskih praksi. Dolazi do prožimanja helenističke religije s egipatskom religijom pri čemu dolazi do brojnih izmjena u tradicionalnim religijskim shvaćanjima.

4.1. Značajke egipatske religije tijekom helenizma

Helenističko razdoblje (332. – 30. g. pr. Kr.) bilo je obilježeno brojnim promjenama u staroegipatskoj kulturi, politici i religiji. Razdoblje započinje osvajanjem Egipta od strane slavnog makedonskog vladara Aleksandra Velikog, kojeg egipatski narod u potpunosti prihvaća kao vladara. Njegovi nasljednici Ptolemejevići bili su makedonsko-grčkog podrijetla te su utemeljili XXXIII. dinastiju koja će Egiptom vladati duže od bilo koje prethodne dinastije, gotovo tri stoljeća. U egiptologiji i arheologiji vidljiva je jasna razlika u značajkama religije prije i nakon Aleksandrovih osvajanja. Najvažnije božanstvo postaje novoosmišljeni bog koji predstavlja mješavinu egipatskih i helenističkih religijskih elemenata. Povijesni izvori iz ovog razdoblja jasno upućuju na prožetost sveukupne egipatske kulture helenističkim obilježjima.

³⁷⁶ HDT II. 86; ŠKILJAN 2007: 191- 192.

³⁷⁷ TOMORAD 2016: 299.

³⁷⁸ TOMORAD 2016: 298.

³⁷⁹ TOMORAD 2016: 298.

Arheološka istraživanja potvrdila su utjecaj grčke arhitekture u određenim nekropolama starog Egipta.

U ovom trenutku nije otkrivena ni jedna grobnica u kojoj bi se nalazili ostatci pripadnika XXXIII. dinastije. Moglo bi se tvrditi da su Aleksandar Veliki te potom i Ptolemejevići bili pokopani u novoosnovanom gradu Aleksandriji, međutim A. Dodson ističe da se navedeno ne može sa sigurnošću utvrditi.³⁸⁰ Povijesni izvori navode da je Ptolemej I. Soter I. prenio Aleksandrov sarkofag u Aleksandriju međutim on nikada nije pronađen. Povijesni izvori također tvrde da su Marko Antonije i Kleopatra VIII. Filopator pokopani zajedno te se pretpostavlja da bi njihova grobnica mogla biti u blizini Aleksandrije no ni ona još nije otkrivena niti je njena lokacija potvrđena. Ipak, iz razdoblja helenizma pronađene su brojne grobnice koje su pripadale pučanima i eliti. Primjer egipatske grobnice s utjecajem grčkih elemenata je grobnica Perosirisa, svećenika boga Tota, koja je otkrivena u Tuna el- Gebelu te koja se diči likovnim dekoracijama i egipatskog i grčkog stila.³⁸¹ Tradicionalni egipatski motivi vidljivi su u prikazima poljoprivrednih aktivnosti dok su svećenik i njegova obitelj prikazani u grčkoj odjeći i s grčkim ukrasima i to tako da, iako su prikazani s profila, nisu naslikani u potpuno egipatskoj formi.³⁸² M. Tomorad naglašava da opisani elementi ove grobnice svjedoče o značajnom odmaku od tradicionalne egipatske ikonografije prisutne u grobnicama prethodnih perioda.³⁸³ Grci čine znatan postotak stanovništva u ovom razdoblju te se pokapaju uglavnom u grobne jame ili podzemne grobnice. Podzemne grobnice dijele se na dvije grupe, na *kline* i *loculus*. Na temelju karakteristika ovih grobnica jasno je da su građene po uzoru na makedonske te da su služile kao posljednja počivališta isključivo grčke aristokracije.³⁸⁴ Uglavnom su se sastojale od otvorenog dvorišta, u kojem su se nalazili žrtvenik i klupa za žalovanje, te pogrebne odaje u kojoj se nalazio sarkofag.³⁸⁵ Zanimljivo je istaknuti da su ove grobnice bile ukrašene sfigama, stelama, stupovima te natpisima na zidovima, što je očito inspirirano egipatskim običajima.³⁸⁶ Nadalje, važno je naglasiti da su staroegipatske grobnice u Tebi i Hawari čija izgradnja datira u razdoblje Novog kraljevstva, a koje su opljačkane ili napuštene, ponovno upotrijebljene tijekom razdoblja helenizma. Brojne grobnice bile su načinjene u potpuno egipatskom stilu, posebice one koje su pripadale Egipćanima nižih i srednjih društvenih slojeva.

³⁸⁰ DODSON 2008: 292.

³⁸¹ TOMORAD 2009b: 20.

³⁸² TOMORAD 2009b: 20.

³⁸³ TOMORAD 2009b: 20.

³⁸⁴ TOMORAD 2016: 326.

³⁸⁵ TOMORAD 2016: 326.

³⁸⁶ TOMORAD 2009b: 21.

Na području Guruba, Haware i Fajuma pronađene su grobnice s oknom koje su bile grubo izrađene u kamenim stijenama,³⁸⁷ koje su također pripadale Egipćanima nižeg i srednjeg sloja. Iako se dvije etničke skupine iz prvih desetljeća helenističkog razdoblja lako mogu diferencirati, što je vidljivo i na primjeru grobnica, potrebno je imati na umu da su razlike s vremenom postale manje jasne čak i među pripadnicima elite. Stapanje egipatskih i grčkih kulturnih značajki vidljivo je primjerice na portretima vladara koji su prikazani s faraonskim stilskim značajkama. Štoviše egipatski kult faraona postao je posebice popularan čak i među grčkim stanovnicima.³⁸⁸

Kult faraona, čiji korijeni sežu u razdoblje ujedinjenja, izgubio je svoj značaj tijekom Trećeg međurazdoblja kada je država potpuno decentralizirana te sam faraon gubi apsolutnu moć. Međutim, dolaskom XXXIII. dinastije navedeni kult ponovno se uzdiže. Navedeno nastojanje da se institucija kralja čvrsto ispreplete s tradicionalnim vrijednostima Egipta započela je još dolaskom Aleksandra Velikog koji je uočio važnost faraonskog kulta u religijskim i samim time socijalno-političkim aspektima društva. J. G. Manning ističe da je ptolemejski stila vladanja od samog početka utemeljen i legitimiziran podjednako putem egipatske religije i putem vojne nadmoći.³⁸⁹ Upravo je zbog religijskog elementa koji prožima politiku sam Aleksandar Veliki nadogradio hramski kompleks Luksor koji je povezan s kultom kraljevskog *Ka* te koji je povezan s kultovima svih prethodnih legitimnih vladara Egipta.³⁹⁰ Privola svećenstva boga Amuna-Ra bila je od iznimne važnosti, jer je u teoriji upravo vrhovni svećenik trebao potvrditi zakonitog vladara Gornjeg i Donjeg Egipta. Aleksandar je navedenu privolu dakako i dobio, posebice stoga što se predstavio kao konačni spasitelj zemlje koji je potjerao omražene Perzijance. Uz navedeno potrebno je istaknuti i činjenicu da je makedonski osvajač uistinu bio obziran prema svim egipatskim religijskim tradicijama. Dakle, prvi vladari XXXIII. dinastije nadalje su uspješno učvrstili kult štovanja faraona koji je bio podjednako prihvaćen među grčkim i egipatskim stanovnicima s obzirom na to da je sam vladar pažljivo birao kulturna imena koja su u konačnici rezonirala s obje populacije.³⁹¹ Uz navedeno potrebno je istaknuti da je Ptolemej I. uspostavio i kult Aleksandra Velikog koji je predstavljen kao „državno božanstvo“ te je religijska pozicija vrhovnog svećenika ovog kulta bila najvažnija u

³⁸⁷ TOMORAD 2016: 325.

³⁸⁸ VANDORPE 2010: 172.

³⁸⁹ MANNING 2010: 92.

³⁹⁰ MANNING 2010: 92.

³⁹¹ MANNING 2010: 96.

Egiptu.³⁹² Uz navedeno Ptolemej I. uzdigao je kult boga Serapisa koji predstavlja kombinaciju egipatskog i grčkog božanstva.

Moglo bi se tvrditi da je kreacijom boga Serapisa Ptolemej I. nastojao utemeljiti hibridnu grčko-egipatsku religiju koja bi bila personificirana u jednom uzvišenom božanstvu. Podrijetlo ovoga kulta jasno datira upravo u vrijeme vladavine Ptolemeja I., međutim, korijeni egipatskih elemenata boga Serapisa naziru se u ranijem razdoblju. R. H. Wilkinson navodi da je Serapis, kao hibridni bog, ujedinio obilježja mnogih i egipatskih i helenističkih božanstva.³⁹³ Nadalje, iznosi tvrdnju da je u lingvističkom pogledu ime Serapisa fuzija imena Ozirisa i Apisa koji su u prethodnim razdobljima činili kult Osirapisa.³⁹⁴ G. Hart također naglašava da je Serapis povezan s kultom Osirapisa koji predstavlja svetog bika Memfisa nakon njegove smrti.³⁹⁵ Tvrdi da su obilježja Osirapisa Ptolemeju I. zasigurno djelovala kao suština svih religijskih poimanja Egipćana s obzirom na to da su uključivala i koncept života poslije smrti i poljoprivredno izobilje.³⁹⁶ M. Tomorad ističe da kult Serapisa nije bio izvorno egipatski, već je prvotno imao oblik boga Baala ili Ela koji se štovao na prostoru Crnog mora u heleniziranoj asirskoj koloniji kao Sar-apsi, gospodar morskih dubina.³⁹⁷ Nadalje Tomorad razjašnjava da se navedeni kult u Kasnom razdoblju proširio Egiptom te da je za Ptolemeja I. identificiran s User-hapijem, dakle mrtvim bogom Memfisa.³⁹⁸ J. Černy osvrće se na činjenicu da su se grčki doseljenici na prostoru Memfisa susreli s popularnim kultom oziriziranog svetog bika Apisa koji je bio štovan pod imenom User-Hap.³⁹⁹ Grci potom heleniziraju naziv kulta te ga usvajaju pod nazivom Osirapis.⁴⁰⁰ Nadalje, nakon odobrenja od strane egipatskih savjetnika Ptolemej I. odabire Osirapisa kao boga istaknuto dvojne nacije koju je želio stopiti u jednu te uvodi kip boga iz helenizirane asirske kolonije Sinope te tom staro-novom božanstvu daje ime Serapis.⁴⁰¹ Zanimljiva je činjenica da Egipćani ipak nastavljaju upotrebljavati naziv User-Hapi.⁴⁰²

Dakle, u helenističkom razdoblju Serapis postaje vrhovno božanstvo, za što je dakako izravno zaslužan poticaj od strane vladara. U samom panteonu zadobiva položaj boga mrtvih

³⁹² *World History Encyclopedia* s. v. „Ptolemy I“. [https://www.worldhistory.org/Ptolemy_I/] 12. 5. 2024.

³⁹³ WILKINSON R. H. 2003: 127.

³⁹⁴ WILKINSON R. H. 2003: 127.

³⁹⁵ HART 2005: 140.

³⁹⁶ HART 2005: 140.

³⁹⁷ TOMORAD 2016: 277.

³⁹⁸ TOMORAD 2016: 277.

³⁹⁹ ČERNY 1951: 136.

⁴⁰⁰ ČERNY 1951: 136.

⁴⁰¹ ČERNY 1951: 136.

⁴⁰² ČERNY 1951: 137.

te se često veže s položajem Ozirisa kao Izidina supruga.⁴⁰³ Uz prethodno opisane egipatske elemente grčki aspekti ovog božanstva uključuju obilježja vrhovnog vladara Zeusa te boga sunca Helija. Nadalje su vidljiva obilježja plodnosti grčkog Dioniza, vladara podzemlja Hada te iscjelitelja Asklepija.⁴⁰⁴ Ikonografski je prikazivan u antropomorfnom obliku kao muškarac s bradom i s košarom na glavi koja je u određenim prikazima zamijenjena rogovima.⁴⁰⁵ Odjeća koju Serapis nosi na likovnim prikazima grčkog je stila. Ponekad je prikazan i u hibridnom obliku kao zmija s bradom. Najvažniji grad kulta bio je Aleksandrija gdje se nalazio hram nazvan Serapej koji je bio glavnom mjesto štovanja. Kapelice i manji hramovi podizani su diljem Egipta te se s vremenom kult proširio po cijelom grčko-rimskom svijetu.⁴⁰⁶

Prožetost egipatske religije helenističkim utjecajima osvjedočena je brojnim pisanim izvorima od kojih se posebice ističu *Grčki magični papirusi*. Navedeni naziv akademici su pridali brojnim papirusima koji datiraju u grčko-rimsko razdoblje Egipta, a koji sadržavaju brojne magijske formulacije, himne i opise rituala napisane u razdoblju od 2. st. pr. Kr do 5. st.⁴⁰⁷ Iako nerijetko zanemareni prilikom proučavanja staroegipatske religije ovi papirusi svjedoče o pristupu kojeg su egipatski svećenici zauzeli prema stranim doseljenicima. D. Frankfurter navodi da većina zapisa predstavlja prijevode i preformulacije egipatskih hramskih rituala i tradicijskih praksi korištenih u svrhu liječenja i priziva božanskih vizija.⁴⁰⁸ Prijevodi su načinjeni upravo od strane egipatskih svećenika.⁴⁰⁹ Na papirusima su često spomenuti razni egipatski bogovi, nerijetko pod imenom svojih grčkih pandana ili pak opisani ikonografijom koja ih obilježava. Primjer zapisa na kojem je grčki Hermes poistovjećen s egipatskim Totom i na kojem su spomenuta i druga egipatska božanstva je čarolija u kojoj je navedeno: „*Priđi meni, NN, gospodaru Hermes i pruži mi naklonost, podršku, / pobjedu, prosperitet, eleganciju, ljepotu lica i snagu svih muškaraca i žena./ ... / Ja također poznajem tvoje oblike: na istoku ti imaš oblik / ibisa, na zapadu ti imaš oblik pavijana psećeg lica, na sjeveru imaš oblik zmije, dok na jugu ti imaš oblik vuka./ ... / Ja te poznajem Hermese, tko si i odakle dolaziš i tvoj grad: Hermopol.*“⁴¹⁰ H. D. Betz naglašava da spomenute životinje predstavljaju bogove Tota, Anubisa i Uađit.⁴¹¹ Navedeni primjer jedan je od brojnih koji govore u prilog činjenici da su u ovom

⁴⁰³ TOMORAD 2016: 277.

⁴⁰⁴ HART 2005: 140.

⁴⁰⁵ TOMORAD 2016: 277.

⁴⁰⁶ WILKINSON R. H. 2003: 128.

⁴⁰⁷ BETZ 1986: xli.

⁴⁰⁸ FRANKFURTER 2010: 533.

⁴⁰⁹ FRANKFURTER 2010: 533.

⁴¹⁰ PGM §VIII.1-63.; BETZ 1986: 145.

⁴¹¹ BETZ 1986: 145.

razdoblju egipatske magijske formule, koje su se nekad pisale isključivo u egipatskim tekstovima, i ezoterične hramske tradicije prikazivane i kao kozmičke ali i kao izravno dostupne širim masama.

Diodor Sicilski u svom djelu, *Povijesna knjižnica*, koje je najvjerojatnije započeo pisati 50. g. pr. Kr.⁴¹² opisuje egipatske običaje i religiju. Treba imati na umu da je da djelo antičkog autora sadržava određene informacije čija je istinitost upitna međutim njegovi zapisi izvrstan su svjedok fuziji egipatskih božanstava s njihovim grčkim pandanima. Diodor se osvrće na činjenicu da su mnoga egipatska božanstva nazivana grčkim imenima te zapisuje: „*Ista je božica od strane nekih nazivana Izida, dok je od strane drugih nazivana Demetrom, Tezmoforijom, Selenom, Herom, dok joj neki pridaju sva ova imena. Ozirisu je od nekih dano ime Serapis, od drugih Dioniz, Pluton, Amun, Zeus, a mnogi smatraju da je Pan isti taj bog; i neki govore da je Serapis bog kojeg Grci nazivaju Pluton.*“⁴¹³ Iz navedenog je jasno da je Diodor nastojao proniknuti u najstarije nazivlje egipatskih božanstava. Njegov pokušaj bio je dakako sputan općom helenizacijom cjelokupne egipatske kulture, ali ipak djelomično moguć zbog relativnog održavanja egipatskih tradicija. Od egipatskih običaja on se ponajviše osvrće na običaj štovanja raznih životinja.⁴¹⁴ Uz navedeno Diodor je dakako bio fasciniran i običajem balzamiranja te pruža konkretan opis postupka⁴¹⁵ koji se ne razlikuje uvelike do Herodotova opisa, prethodno istaknutog u ovom radu.

Pogrebni običaji Egipćana započinju se uvelike mijenjati upravo tijekom helenističkog razdoblja te se promjene nastavljaju događati i tijekom rimske vladavine i to na način da staru praksu zamjenjuje nova s jednostavnijim elementima.⁴¹⁶ Potrebno je naglasiti da iako mumifikacija ostaje najčešćom pogrebnom praksom u ovom je dobu prisutna i kremacija kao i obični ukopi koji su dakako u manjoj mjeri osvjedočeni arheoloških iskapanjima posebice stoga što su vršeni od strane elite nastanjene u velikim urbanim centrima koji su danas nedostupni arheologiji.⁴¹⁷ Navedena činjenica nije začuđujuća s obzirom na to da je grčka pogrebna praksa uključivala kremaciju te nije podrazumijevala balzamiranje. Ipak, brojni Grci koji su se doselili u Egipat ipak su usvojili balzamiranje. Ipak potrebno je istaknuti da je u usporedbi s ranijim

⁴¹² *World History Encyclopedia* s. v. „Diodorus Siculus“. [https://www.worldhistory.org/Diodorus_Siculus/] 13. 5. 2024.

⁴¹³ DIOD. II.25. 1-2; OLDFATHER 1933: 79.

⁴¹⁴ DIOD. II.83-90; OLDFATHER 1933: 283-307.

⁴¹⁵ DIOD II. 91; OLDFATHER 1933: 309-313.

⁴¹⁶ TOMORAD 2016: 295.

⁴¹⁷ RIGGS 2002: 86.

razdobljima kvaliteta samog postupka znatno niža.⁴¹⁸ Nadalje, *Knjiga mrtvih* ostaje važnim aspektom pogrebne prakse iako se primjećuje da je izostavljen veći dio poglavlja s magijskim tekstovima dok je naglasak stavljen na poglavlja koja su asocirana s popularnim kultom Ozirisa.⁴¹⁹

Hramovi helenističkog razdoblja veoma su povezani s novim religijskim praksama. Ptolemejevići nastavljaju s vladarskom tradicijom izgradnje. Danas su hramovi iz ptolemejskog razdoblja među najbolje očuvanim staroegipatskim građevinama. Još za Ptolemeja I. u Aleksandriji su bili izgrađeni brojni hramovi posvećeni i grčkim i egipatskim bogovima.⁴²⁰ Od svih hramova koji su podignuti ili pak obnovljeni u ovom razdoblju ponajviše se ističu Horusov hram u Edfuu, hram božice Hator u Denderi te hram u Kom Ombu. Nadalje, Izeji, hramovi posvećeni božici Izidi, gradili su se na prostoru cijelog Egipta u kasnijim razdobljima, a potom i diljem Sredozemlja. Jedan od prepoznatljivih Izeja je hramski kompleks File čija je glavina izgrađena tijekom helenizma. Hramovi se grade po uzoru na monumentalnost građevina iz prethodnih razdoblja pri čemu su korišteni granit i drugi kvalitetni materijali najčešće ukrašeni raznim reljefima.⁴²¹ Zanimljivo je naglasiti da su brojni hramovi izgrađeni tijekom ovog perioda uključivali arhitektonske značajke dizajnirane za prakticiranje pobožnosti od strane običnog stanovništva. Navedeno upućuje na zaključak da religija ovog razdoblja nije rezervirana isključivo za svećeničku elitu. Konkretni elementi hramova posebno su posvećeni pučanstvu, što ih razlikuje od prethodnih koji su, izuzev „kapelica slušajućeg uha“, bili zatvoreni za širu javnost. Primjer hramskog elementa korištenog od strane običnog stanovništva je stela s ikonografijom Horusa *cippusa* tj. Horusa kao Harpokrata koja je bila posebice popularna. Navedena stela koristila se tako da se preko nje prolijevala voda koja bi potom zadobila magičnu snagu nakon čega bi se ponovno ulijevala u posude, odnosila kući i nadalje koristila za izlječenje i zaštitu.⁴²² Uz navedeno, brojni hramovi su podrazumijevali konstrukciju posebnih prostora u kojima su posjetitelji mogli prenoćiti u hramu kako bi snovi koje su imali u svetom prostoru mogli biti profesionalno interpretirani ujutro.⁴²³ Opisane značajke predstavljaju veliki odmak ne samo u izgradnji hramova već cjelokupnom religijskom shvaćanju s obzirom na to da se božanstva u ovom razdoblju ne doživljavaju kao mistična i nedodirljiva već su aktivno uključena u svakodnevicu običnih ljudi. Navedeno se podjednako

⁴¹⁸ TOMORAD 2016: 299.

⁴¹⁹ TOMORAD 2009b: 25.

⁴²⁰ TOMORAD 2016: 138.

⁴²¹ WILKINSON R. H. 2003: 27.

⁴²² FRANKFURTER 2010: 532.

⁴²³ FRANKFURTER 2010: 532.

odražava u religijskim tekstovima, koje svećenstvo nastoji učiniti dostupnima ne egipatskom stanovništvu, kao i u novim hramskim praksama. Moglo bi se pretpostaviti da je dostupnost egipatske religije širim masama jedan od uzroka fenomena širenja egipatskih kultova diljem Sredozemlja koji doživljava svoj vrhunac tijekom razdoblja rimske vladavine.

5. Egipatska religija tijekom rimskog i bizantskog razdoblja

Razdoblje rimske vladavine (30. g. pr. Kr. – 395. g.) započinje Oktavijanovim osvajanjem Egipta koje je rezultiralo izumiranjem ptolemejske dinastije. Razdoblje je obilježeno potpunim odmakom od političkih i društvenih karakteristika koje su prethodno dominirale Dolinom Nila. Naime, Egipat postaje rimska provincija te u potpunosti gubi svoju samostalnost. Navedene značajke odrazile su se samu religiju posebice po pitanju moći egipatskog svećenstva. Oktavijan, za razliku od Ptolemejevića ne surađuje sa svećeničkom elitom već nastoji ograničavati njihov politički i gospodarski autoritet.⁴²⁴ Ipak, fenomen širenja egipatskih kultova izvan granica Egipta doživio je svoj vrhunac upravo tijekom razdoblja Rimskog Carstva. Nadalje, širenje kršćanstva, koje obilježava prva stoljeća poslije Krista na prostoru cijelog carstva, nije zaobišlo ni egipatske granice te je s vremenom egipatska religija „označena“ kao poganska. Vjerska politika Rimskog Carstva od sredine 4. st. nadalje, fokusirala se na zatiranje svih poganskih religija što je pridonijelo propadanju staroegipatskih tradicija. Konačno, dominacija kršćanstva na prostoru i Zapadnog i Istočnog Rimskog Carstva rezultirala je potpunom marginalizacijom štovatelja egipatskih kultova koji su u potpunosti nestali u 7. st. kada je Egipat osvojen od strane Arapa.

Početak razdoblja rimske vladavine dolazi do danjih promjena u načinu pokapanja. Ni jedan rimski car nije pokopan na prostoru Egipta, stoga pronađene grobnice iz ovog razdoblja pripadaju isključivo običnim stanovnicima Egipta. Arhitektonska struktura samih grobnica kao i fenomen ponovne upotrebe starih opljačkanih i napuštenih grobnica nisu se pretjerano promijenili u usporedbi s ptolemejskim razdobljem. Ipak, tijekom 1. st. naziru se određene promjene koje se potom razvijaju sve do kasnog 3. st.⁴²⁵ Primjer navedenog su prekrasni pogrebni portreti, mrtvački ljesovi i mrtvački pokrovi koji u ovom periodu u potpunosti zamjenjuju sarkofage u obliku mumija i ljudi.⁴²⁶ Dakle, tijekom rimskog razdoblja dolazi do stvaranja specifične pogrebne umjetnosti koja se ističe svojim egipatsko-helenističkim značajkama. Najljepši te ujedno i najpoznatiji primjerak takve umjetnosti su takozvani Fajumski portreti. Navedeni portreti bili su naslikani su na tankim drvenim pločama te su se postavljali izravno na mumiju.⁴²⁷ Većina pronađenih portreta nastala je tijekom 1. i 2.

⁴²⁴ TOMORAD 2016: 158.

⁴²⁵ RIGGS 2005: 38-39.

⁴²⁶ RIGGS 2005: 38.

⁴²⁷ *World History Encyclopedia*, s. v. „Fayum mummy portraits“.
[\https://www.worldhistory.org/collection/134/fayummummyportraits/?_gl=1*1v0gfpm*_ga*MTAxODgzMzE3

st.⁴²⁸ Iako su pronađeni na više lokacija u Egiptu najbolje su očuvani te su najpoznatiji oni portreti koji su korišteni u nekropoli kod oaze Al Fayyum.⁴²⁹ Portreti su ponekad bili naslikani i na mrtvačkom pokrovu koji je bio načinjen od lana.⁴³⁰ Predstavljaju odmak od dotadašnjeg prikaza pokojnika u staroegipatskoj religiji. Helenistički portreti su naslikani u potpuno prirodnom stilu te je svaki Fajumski portret jedinstven i detaljan prikaz preminulog. Likovni prikazi vjerno su prikazivali ljudsko lice što je veliki odmak od prikaza načinjenih tijekom faraonskog perioda. Zanimljivo je primijetiti da su mumije ovog razdoblja nerijetko pokapane bez ikakvog lijesa pri čemu su tijela bivala umotana pokrovom i odložena u grobnice.⁴³¹ Pogrebni likovni prikazi i dalje su podrazumijevali određene simbole staroegipatske religije. Primjer takvih simbola pronađen je na lijepom pokrovu koji se danas nalazi u Nacionalnom muzeju Irske u Dublinu.⁴³² Primjećuje se da staroegipatski simboli na navedenom pokrovu uključuju: *usekh* ogrlicu čija je slika trebala zaštititi pokojnika te je stoga pokrivala središnji dio mumije, Izidu i Neftidu, ikonografski prikazane s krilima pri čemu je istaknuta njihova uloga zaštitnica, svećenike u procesiji te dva prikaza Ozirisa.⁴³³ Ipak, sam pokojnik prikazan je u grčko-rimskoj odjeći. Svakako se može tvrditi da se pogrebi običaji u rimskom Egiptu oslanjaju i na egipatsku simboliku i na grčke umjetničke značajke.⁴³⁴ A. Dodson ističe da su grčko-rimske grobnice predstavljale kraj perioda monumentalnih posljednjih počivališta.⁴³⁵

Zanimljivo je primijetiti da se tijekom rimskog razdoblja ne uzdiže ni jedan posebni kult. Kult Izide i dalje dominira te se nadalje razvija i širi Sredozemljem o čemu će biti riječi u nastavku poglavlja. Također, iznimno važan bio je i kult Serapisa, koji je također imao svoje štovatelje diljem Rimskog Carstva. U samom Egiptu ipak dolazi do svojevrstne popularizacije „manjih“ kultova koji imaju jasne korijene u ranijim razdobljima egipatske povijesti. Naime, posebice popularni su bili kult božice Bastet te kult boga Besa. Oba se božanstva mogu okarakterizirati kao manje bitna u egipatskom panteonu posebice bog Bes koji nema bitnu ulogu

[Mi4xNzAyNTY2MzY3*_ga_DMCY1BLGCJ*MTcxNjA0NTk3Ny4yMC4xLjE3MTYwNDU5OTcuMC4wLjA\]](https://www.worldhistory.org/collection/134/fayummummyportraits/?_gl=1*1v0gfpm*_ga*MTAxODgzMzE3Mi4xNzAyNTY2MzY3*_ga_DMCY1BLGCJ*MTcxNjA0NTk3Ny4yMC4xLjE3MTYwNDU5OTcuMC4wLjA)
19. 5. 2024.

⁴²⁸ *World History Encyclopedia*, s. v. „Fayum mummy portraits“. [[https://www.worldhistory.org/collection/134/fayummummyportraits/?_gl=1*1v0gfpm*_ga*MTAxODgzMzE3Mi4xNzAyNTY2MzY3*_ga_DMCY1BLGCJ*MTcxNjA0NTk3Ny4yMC4xLjE3MTYwNDU5OTcuMC4wLjA\]](https://www.worldhistory.org/collection/134/fayummummyportraits/?_gl=1*1v0gfpm*_ga*MTAxODgzMzE3Mi4xNzAyNTY2MzY3*_ga_DMCY1BLGCJ*MTcxNjA0NTk3Ny4yMC4xLjE3MTYwNDU5OTcuMC4wLjA)] 19. 5. 2024.

⁴²⁹ *Encyclopaedia Britannica*, s. v. „Fayum portrait“. [<https://www.britannica.com/art/Fayum-portrait>] 19. 5. 2024.

⁴³⁰ *Encyclopaedia Britannica*, s. v. „Fayum portrait“. [<https://www.britannica.com/art/Fayum-portrait>] 19. 5. 2024.

⁴³¹ RIGGS 2005: 29.

⁴³² RIGGS 2005: 31.

⁴³³ RIGGS 2005: 31-32.

⁴³⁴ RIGGS 2005: 252.

⁴³⁵ DODSON 2008: 304.

u egipatskim kozmogonijama. Moglo bi se pretpostaviti da je njihova uloga bila više pučke naravi na što upućuju i njihove osnovne karakteristike. Božica Bastet smatrala se kćerkom Sunčanog božanstva te se ponekad poistovjećivala s Raovim okom.⁴³⁶ Štovala se kao božica veselja i ljubavi te je poznata još od arhajskog perioda. Iako se u najranijim razdobljima prikazivala u hibridnom obliku kao žena s glavom lava, kasnije lavlju glavu zamjenjuje mačja, da bi konačno zadobila potpuno zoomorfnu ikonografiju. U *Tekstovima piramida* Bastet ima ulogu majke i dojilje faraona dok je u *Tekstovima sarkofaga* prikazana kao zaštitnica pokojnika.⁴³⁷ U kasnom i ptolemejskom razdoblju u čast Bastet načinjena su velike nekropole u kojima su polagane mumificirane mačke.⁴³⁸ Pronađeni su mnogobrojni kipići te amuleti božice Bastet koji datiraju upravo iz kasnog i grčko-rimskog razdoblja,⁴³⁹ što svjedoči o popularnosti njezina kulta u navedenim razdobljima. Kontinuirana popularnost ovoga kulta iznimno je zanimljiva te se može tvrditi da je u razdoblju rimske vladavine Bastet bila popularna gotovo u jednakoj mjeri kao Izida.⁴⁴⁰

Bog Bes bio je jedan od najneobičnijih bogova egipatskog panteona. Korijeni ovog božanstva nisu u potpunosti jasni te R. H. Wilkinson navodi da je samo ime Bes nastalo relativno kasno te da je predstavljalo nekoliko različitih egipatskih bogova i demona.⁴⁴¹ Iako je štovan još od Starog kraljevstva njegovi likovni prikazi ili pak spomeni u povijesnim izvorima vrlo su rijetki.⁴⁴² Tek se tijekom Novog kraljevstva počinje učestalo prikazivati pa je jasno da je u tom periodu zadobio svojevrstni značaj.⁴⁴³ Iako je ikonografski prikazivan kao pomalo zastrašujuća groteska, patuljak s bradom i sa životinjskim elementima, predstavljao je benigno božanstvo.⁴⁴⁴ Često je prikazan s isplaženim jezikom s razigranom ali i agresivnom konotacijom.⁴⁴⁵ Njegova ikonografija također je uključivala i lavlje uši te pernatu krunu. Nerijetko mu je bio pridodan i lavlji rep. Smatrao se zaštitnikom djece i trudnica.⁴⁴⁶ Zanimljivo je istaknuti da se figurica Besa postavljala iznad roditeljine glave u trenutku porođaja te su se četiri puta recitirale magične formule kako bi se prizvalo patuljastog zaštitnika.⁴⁴⁷ Upravo je njegova ružnoća trebala odagnati zle duhove za koje se vjerovalo da bi mogli utjecati na ishod

⁴³⁶ TOMORAD 2016: 269.

⁴³⁷ TOMORAD 2016: 270.

⁴³⁸ *Encyclopaedia Britannica*, s. v. „Bastet“. [<https://www.britannica.com/topic/Bastet>] 19. 5. 2024.

⁴³⁹ TOMORAD 2016: 270.

⁴⁴⁰ *Encyclopaedia Britannica*, s. v. „Bastet“. [<https://www.britannica.com/topic/Bastet>] 19. 5. 2024.

⁴⁴¹ WILKINSON, R. H. 2003: 102.

⁴⁴² TOMORAD 2016: 270.

⁴⁴³ WILKINSON, R. H. 2003: 102.

⁴⁴⁴ HART 2005: 49.

⁴⁴⁵ HART 2005: 49.

⁴⁴⁶ HART 2005: 49.

⁴⁴⁷ HART 2005: 49.

poroda. Štoviše tijekom grčko- rimskog perioda otvorene su brojne „kuće porođaja“ unutar hramova koje su redom bile ukrašene Besovim likom.⁴⁴⁸ U grčko- rimskom periodu Bes je povremeno prikazan s mačem u ruci čime je naglašena njegova uloga zaštitnika. U kasnim godinama rimske vladavine Bes je usvojen kao vojno božanstvo pa se prikazivao u odjeći rimskih legionara.⁴⁴⁹ Njegova popularnost je, u grčko- rimskom periodu,⁴⁵⁰ nadišla granice Egipta⁴⁵¹ što je vidljivo na primjeru brojnih amuleta i drugih predmeta s njegovim likom koji su pronađeni na Cipru, u Siriji te Asiriji.⁴⁵²

Kult Izide i dalje dominira na prostoru Egipta te se uz samo božicu posebice štuje i njen suprug Oziris. Njihova mitologija bila je rasprostranjena Rimskim Carstvom. Antički pisac Plutarh koji je 46. g. rođen u Beociji⁴⁵³, napisao je djelo *O Izidi i Ozirisu*. U navedenom djelu Plutarh prenosi mit u cijelosti što čini djelo jedinstvenim. Naime, iako je mit zabilježen na brojnim egipatskim izvorima on nigdje nije u potpunosti razjašnjen. Samo je Plutarhovo djelo ostalo kao spomen cijelog mita te je njegovu točnost bilo moguće potvrditi nakon dešifriranja hijeroglifa u 19. st. Ipak, treba imati na umu da ovo djelo podrazumijeva i Plutarhova vlastita filozofska promišljanja o egipatskoj religiji te povezivanje s grčkom tradicijom.⁴⁵⁴ I. Uranić objašnjava da je egipatska religija o kojoj Plutarh piše zapravo mješavina egipatskih, grčkih i drugih utjecaja koji su pak pomiješani s filozofskim strujanjima kasne antike što uključuje neoplatonizam i neopitagorizam.⁴⁵⁵ Plutarh, poput Herodota i Diodora Sicilskog, uvelike koristi imena helenističkih bogova kada piše o egipatskim. Primjer navedenog moguće je uočiti u tekstu o iskonskim početcima svijeta prema egipatskoj religiji, u kojem Plutarh navodi: „*Kaže se da je nekoć davno Rea u tajnosti održavala odnose s Kronosom. Bog Sunce je stoga bacio na nju sljedeću kletvu: „Neka ne daje svijetlo ni tijekom mjeseca niti tijekom cijele godine“. I Hermes je volio božicu. Pridobio je Reinu naklonost kada je igrajući kockice s Mjesecom izborio za nju sedamdeseti dio svakog od dana koje Mjesec obasjava....U tome se razdoblju slavi godišnjica rođenja bogova. Priča se da se prvi rodio Oziris... Drugog se dana rodio Haroeris kojeg izjednačuju s Apolonom, a neki ga zovu i Horusom starijim... Trećeg je dana na svijet došao Tifon.*“⁴⁵⁶ Iz navedenog teksta je vidljivo da je Plutarh Reu poistovjetio s Nut,

⁴⁴⁸ HART 2005: 50

⁴⁴⁹ WILKINSON, R. H. 2003: 103.

⁴⁵⁰ TOMORAD 2016: 270.

⁴⁵¹ WILKINSON, R. H. 2003: 104.

⁴⁵² HART 2005: 50.

⁴⁵³ Hrvatska enciklopedija, s. v. „Plutarh“. [<https://enciklopedija.hr/clanak/plutarh>] 20. 5. 2024.

⁴⁵⁴ URANIĆ 1993: 6.

⁴⁵⁵ URANIĆ 1993: 6.

⁴⁵⁶ Plut., *De Is. et Os.*, 12.

Hermesa s Totom i Tifona sa Setom. Nadalje, u svom djelu nastoji objasniti i običaje egipatskih svećenika koji su služili u hramovima Izide pri čemu, između ostalog, iznosi: „*Većina ljudi zanemaruje ono što navodi na to elementarno i značajno učenje, odnosno razlog iz kojeg se Izidini svećenici lišavaju kose i nose lanenu odjeću... Izidini svećenici uzdržavaju nošenje odjeće od ovčje vune i ovčetine. Dodaju k tome da briju glave u znak žalosti, a lanenu odjeću nose stoga što plava boja cvjeta lana nalikuje boji neba koje okružuje svijet... Bilo bi dakle smiješno kada bi se Izidini svećenici, koji se pri očišćenju lišavaju kose brijući glave te istovremeno odstranjuju dlačice sa svih dijelova tijela, odijevali i prekrivali ovčjim runo.*“⁴⁵⁷ Njegova su filozofska promišljanja primjetna u cijelom djelu. Stoga je Plutarhovo djelo zanimljivo promotriti u kontekstu osobnih stajališta i doživljaja koje su stranici gajili prema Izidinom kultu u ovom razdoblju. Uvidom u djelo moglo bi se tvrditi da Plutarh Izidu doživljava prvenstveno kao božicu mudrosti jer primjerice naglašava: „*Zaista, ime koje se ističe pokazuje da joj mudrost i znanost više odgovaraju nego nekoj drugoj. Izida je zapravo grčka riječ kao i Tifon. Zasljepljen neznanjem i zabludama Izidin neprijatelj Tifon uništava i razbacuje svete zapise. Boginja ih ipak uspijeva prikupiti u jednu cjelinu držeći ih u tajnosti prema vlastitijoj uredbi te ih prenosi onima koji su upućeni u tajnu, onima koji su posvećeni njenom kultu. Na taj ih način primorava da se prilagode umjerenom načinu života, da se uzdržavaju slasnih jela i Afroditinih užitaka te smiruje u njima neumjerenost i putenost. Tako prestaju biti mekušci, a ona ih podržava da ustraju u posvećenim sposobnostima trajne požrtvornosti, u vještinama kojima je cilj umom spoznati prvobitno Biće, gospodara, pa ih upućuje gdje ga treba tražiti budući da u njoj i s njom živi.*“ Zbog navedenog primjera moglo bi se tvrditi da u razdoblju Rimskog Carstva Izida stječe aspekt mudrosti, što dakako nije u velikoj suprotnosti od aspekta moćne čarobnice koji joj je pridavan u ranijim razdobljima. Ipak, potrebno je istaknuti da se Plutarh ne osvrće pretjerano na njenu ulogu majke i vjerne supruge koja je bila posebice cijenjena od strane egipatskog stanovništva tijekom faraonskog razdoblja.

Izidine hramove Plutarh smatra mjestima mudrosti te navodi: „*... To ime označava kuću u kojoj nam Biće omogućava stjecanje znanja ako pobožno i požrtvorno prolazimo trijemovima svetišta posvećenih Izidi.*“⁴⁵⁸ Rimski carevi nastavljaju s obnovom i nadogradnjom Izeja izgrađenih u ranijem razdoblju. Primjerice, u hramski kompleks File dodana je rimska kapelica smještena u sjeveroistočnom kutu dvorišta prije drugog pilona koji je izgrađen na prirodnom izdanku stijene.⁴⁵⁹ U Fileu su izgrađene i brojne druge supsidijarne građevine zapadno od

⁴⁵⁷ Plut., *De Is. Et Os.*, 4.

⁴⁵⁸ Plut., *De Is. Et Os.*, 2.

⁴⁵⁹ WILKINSON, R. H. 2000: 214.

Izidina hrama, primjerice Hadrijanova vrata koja su ukrašena zanimljivim prikazima Ozirisa i Izide.⁴⁶⁰ Nadalje su hram nadograđivali i drugi carevi uključujući Trajana i Dioklecijana.⁴⁶¹ Rimski carevi, svjesni važnosti izgradnje momentalnih javnih građevina, nadograđivali su i obnavljali hramove posvećene drugim božanstvima Egipta. Primjer hrama čiji je veći dio izgrađen u razdoblju rimske vladavine je hram u Esni posvećen bogovima Khnumu i Heki te božici Neith.⁴⁶² Do danas je ostala sačuvana samo hipostila dvorana. Zanimljiva je činjenica da su pojedini carevi bili posebice impresionirani staroegipatskom umjetnošću pa su stoga određene dijelove egipatskih hramova odnosili u sam Rim.⁴⁶³ Primjer navedenog je obelisk kojeg je dao premjestiti car Konstantin II. u 4. st. pr. Kr. te koji se danas nalazi na Trgu sv. Ivana Lateranskog (tal. *Piazza San Giovanni in Laterano*).⁴⁶⁴ Potrebno je istaknuti da se hramovi posvećeni egipatskim božanstvima u ovom razdoblju grade diljem Sredozemlja kao mjesta na kojima je bilo moguće štovati uvelike rasprostranjene staroegipatske kultove.

⁴⁶⁰ WILKINSON, R. H. 2000: 214.

⁴⁶¹ WILKINSON, R. H. 2000: 215.

⁴⁶² WILKINSON, R. H. 2000: 200.

⁴⁶³ WILKINSON, R. H. 2000: 27.

⁴⁶⁴ WILKINSON, R. H. 2000: 27.

5.1. Širenje egipatskih kultova Rimskim Carstvom

Za početno širenje egipatskih kultova izvan granica Egipta zaslužni su ponajprije egipatski pomorci i trgovci koji su za zbog naravi svojih profesija prebivali u mediteranskim lučkim gradovima te koji su u novu sredinu sa sobom donosili svoja vjerovanja i božanstva.⁴⁶⁵ Upravo su za vrijeme rimske vladavine egipatski kultovi stekli brojne pristaše diljem teritorija Rimskog Carstva.⁴⁶⁶ Navedeni fenomen rezultirao je izgradnjom hramova koji su služili kao aktivna mjesta štovanja sve dok nisu nastupili učvršćenje kršćanstva i početak progona poganskih kultova diljem Europe. Pojedini Rimski carevi međusobno su se razlikovali po razini tolerancije koju su iskazivali prema fenomenu prodora i popularizacije njima strane religije. Službena religija Rimskog Carstva, uz pomoć senatora i careva, opire se utjecaju egipatske religije te nastoji predstaviti „nove“ kultove kao praznovjerje, i to putem službenih prohibicija i ograničenja.⁴⁶⁷ Ipak takva nastojanja nisu urodila plodom. U konačnici se nitko nije bunio ako bi se izgradio hram Izidi ili Serapisu čiji su kultovi bili najpopularniji.⁴⁶⁸ Štoviše, na samom kraju 1. st. egipatska božanstva postaju potpuno prihvaćena.⁴⁶⁹

Na prostoru grčke, kult Izide i Ozirisa prodire u Atenu i Pireju još tijekom 4. st. pr. Kr te se nadalje širi na otoke Lez, Kos, Rodos, Del te na kopno u gradove Delfi, Korint, Arg, Sikoniju, Metanu i Matineju.⁴⁷⁰ Nakon kreacije boga Serapisa i njegov se kult širi grčkom. Prvo je uporište kulta bilo u Ateni a potom prodire i u ostale polise.⁴⁷¹ Prvi Serapisov hram koji je izgrađen izvan Egipta sagradili su trgovci iz Aleksandrije kada su preselili u Kartagu.⁴⁷² Tijekom prve polovice 3. st. pr. Kr., započeo je prvi prodor egipatske religije u rimsku religiju. Navedeni prodor odvija se istovremeno s prodorima drugih orijentalnih božanstava.⁴⁷³ Početkom 1. st. pr. Kr. egipatski kultovi se šire obalom Italije gdje su štovani od strane nižih društvenih slojeva, trgovaca i pomoraca.⁴⁷⁴ Tijekom života Julija Cezara u rimskom hramu *Venus genatrix* postavljen je kip koji je istovremeno predstavljao Kleopatru VIII. Filopator i samu božicu Izidu.⁴⁷⁵ Nakon osvajanja Egipta od strane Oktavijana egipatski kultovi zabranjeni

⁴⁶⁵ ERMAN 1907: 239.

⁴⁶⁶ ERMAN 1907: 239.

⁴⁶⁷ ERMAN 1907: 241.

⁴⁶⁸ ERMAN 1907: 241.

⁴⁶⁹ ERMAN 1907: 241.

⁴⁷⁰ TOMORAD 2016: 285.

⁴⁷¹ TOMORAD 2016: 285.

⁴⁷² TOMORAD 2016: 285.

⁴⁷³ TOMORAD 2016: 286.

⁴⁷⁴ TOMORAD 2016: 286.

⁴⁷⁵ TOMORAD 2016: 287.

su izvan granica Doline Nila i to zakonima iz 28. g. pr. Kr te 21. g. pr. Kr.⁴⁷⁶ Međutim, car Kaligula, u potpunosti različiti od Oktavijana, osobno nalaže izgradnju Izeja na Martovom polju u Rimu pri čemu pridaje Izidi visoki status, jednak ostalim važnim i tradicionalnim božanstvima rimskog panteona.⁴⁷⁷ Zanimljivo je istaknuti da je od sredine 1. st. čak i rimski carski novac krasio prikazi egipatskih božanstava što upućuje na zaključak da su egipatski kultovi postali veoma popularni među najvišim slojevima društva.⁴⁷⁸

Kultovi Izide i Serapisa bili su posebice rasprostranjeni među vojnicima koji su služili u rimskoj mornarici.⁴⁷⁹ Uz navedena božanstva, u mornarici je bilo prisutno i štovanje Neptuna te Posejdona kao dva boga s istaknutim morskim karakteristikama.⁴⁸⁰ U rimskoj mornarici bilo je rašireno mišljenje da će bogovi štiti vojnike na njihovim putovanjima od gladi i oluja.⁴⁸¹ Navedeno je potvrđeno uvidom u osobna pisma koja su vojnici slali svojim bližnjima kako bi obavijestili da su dobro te kako bi zamolili da se u njihovo ime pruži zahvala Serapisu i Izidi.⁴⁸² Primjer takvog pisma, napisanog od strane vojnika imena Apion, datira u sredinu 2. st.⁴⁸³ M. Tomorad iznosi tvrdnju da su vojnici, povezani s pomorstvom i trgovinom, posebice utjecali na prodor egipatskih kultova u rimski svijet.⁴⁸⁴

A. Erman objašnjava razloge zbog kojih su kultovi, prvotno uvezeni na Mediteran od strane pomoraca i trgovaca, postali veoma čvrsto utemeljeni te ističe i razloge zbog kojih se nadalje šire da bi konačno prodrli sve do najviših slojeva društva.⁴⁸⁵ Navodi da je stanovništvo prvotno bilo privučeno egipatskim vjerovanjima zbog strahopoštovanja koje su imali prema drevnim kulturama i izvanrednim spomenicima.⁴⁸⁶ Štoviše, upravo je egipatski krajolik sa svojim hramovima, kolibama od trske te krokodilima bio najčešće prikazivan krajolik u rimskom svijetu.⁴⁸⁷ Navedeni su prikazi zasigurno odisali egzotikom i moći te su na tim temeljima mogli utjecati na sveopću fascinaciju Egiptom. Također, onodobni stanovnici Europe vjerovali su da su grčki filozofi većinu svoga vrsnog znanja o religijskim i duhovnim pitanjima stekli upravo od egipatskih svećenika.⁴⁸⁸ Izeji koji su izgrađeni diljem carstva,

⁴⁷⁶ TOMORAD 2016: 287.

⁴⁷⁷ TOMORAD 2016: 287.

⁴⁷⁸ TOMORAD 2016: 287.

⁴⁷⁹ TOMORAD 2005: 444.

⁴⁸⁰ TOMORAD 2005: 444.

⁴⁸¹ TOMORAD 2005: 444.

⁴⁸² TOMORAD 2005: 444.

⁴⁸³ TOMORAD 2005: 444.

⁴⁸⁴ TOMORAD 2005: 448.

⁴⁸⁵ ERMAN 1907: 239-240.

⁴⁸⁶ ERMAN 1907: 239.

⁴⁸⁷ ERMAN 1907: 239.

⁴⁸⁸ ERMAN 1907: 239.

primjerice u Beneventu, Pompejima i Rimu, sadržavali su stolove za darove, sfinge, kipove i brojne druge egipatske skulpture čime se iskazivalo poštovanje Izidi.⁴⁸⁹ Navedeni artefakti upućuju na zaključak da Izidin kult nije bio tek razonoda ili beznačajan „trend“ među stanovništvom već se štovanju pristupalo s ozbiljnošću i poštovanjem. Također, značaj Izidine uloge u Rimskom Carstvu potvrđuje i činjenica da su izijačke svečanosti postale dijelom službenog rimskog kalendara te su se održavale svake godine u studenom.⁴⁹⁰ Dakle, jasno je da su egipatski kultovi postali integralnim dijelom religijskog života diljem Rimskog Carstva.

Imajući na umu do sada navedeno nije začuđujuće je da su se kultovi proširili i na prostor današnje Republike Hrvatske s obzirom na to da su Ilirska i Panonska provincija bile dijelom Rimskog Carstva. Onodobno stanovništvo hrvatskih prostora uvelike je prihvaćalo kulturne, umjetničke i vjerske utjecaje iz rimskog svijeta. M. Tomorad objašnjava da je povezanost stanovnika cijele jugoistočne Europe s vojnicima iz rimske mornarice pridonijelo prodoru egipatskih kultova u Ilirik.⁴⁹¹ Štoviše, postoje naznake da su egipatski kulturni artefakti pristigli na prostor Ilirika prije 1. st. najvjerojatnije tijekom 49. g. pr. Kr. ili tijekom druge polovice 1. st. pr. Kr.⁴⁹² Takvi artefakti pronađeni su na otoku Krku.⁴⁹³ Prvi povijesni izvor koji spominje kult Izide je epigrafski natpis koji je nastao u razdoblju vladavine cara Klaudija⁴⁹⁴ te koji potvrđuje postojanje Serapisovog *collegiuma* i Izidinog *collegiuma* na prostoru antičke Salone.⁴⁹⁵ Krajem 1. st. kultovi su prošireni na prostor Panonije.⁴⁹⁶ Izidin kult na ovim se prostorima štovao u različitim formama. Sveprisutan je bio sinkretizam pa je stoga veoma popularan bio kult Izide Auguste i Izide Fortune, iako je i „standardni“ grčko-rimski oblik Izide također prisutan.⁴⁹⁷ Božica je najčešće bila povezana s Ozirisom, Serapisom i Harpokratom uz koje je prikazana na raznim pronađenim spomenicima.⁴⁹⁸ Hramovi tj. svetišta egipatskih bogova na prostoru antičkog Ilirika rijetko su osvjedočena arheološkim istraživanjima.⁴⁹⁹ Najpoznatiji Izej pronađen je prostoru današnje Mađarske.⁵⁰⁰ Ipak, s popriličnom sigurnošću može se tvrditi da su Izeji postojali diljem provincije. Zasigurno su bili izgrađeni u Petoviju i u

⁴⁸⁹ ERMAN 1907: 248.

⁴⁹⁰ TOMORAD 2016: 287.

⁴⁹¹ TOMORAD 2005: 448.

⁴⁹² TOMORAD 2018b: 398

⁴⁹³ TOMORAD 2018b: 379.

⁴⁹⁴ TOMORAD 2018a: 58.

⁴⁹⁵ TOMORAD 2018a: 63.

⁴⁹⁶ TOMORAD 2018a: 58.

⁴⁹⁷ TOMORAD 2018a: 70.

⁴⁹⁸ TOMORAD 2018a: 80.

⁴⁹⁹ TOMORAD 2018a: 89.

⁵⁰⁰ TOMORAD 2018a: 89.

Saloni što bi u budućnosti moglo biti potvrđeno novim arheološkim istraživanjima.⁵⁰¹ Prisutnost egipatskih kultova na prostoru Ilirika te cjelokupnog Rimskog Carstva polako je započela nestajati jačanjem kršćanstva u ranom 4. st.,⁵⁰² te su kultovi potom bili potpuno zabranjeni, čak i u samom Egiptu, tijekom bizantskog razdoblja.

5.2. Religija od razdoblja kasne antike do arapskog osvajanja

Staroegipatska religija započinje propadati i prije početka bizantskog razdoblja (395. g. – 642. g.). Uzroci navedenom su popularizacija kršćanstva te konačna carska odluka da se vjera u Isusa Krista proglasi službenom religijom u cijelom Rimskom Carstvu. Podjelom Carstva na Zapadno Rimsko Carstvo i Istočno Rimsko Carstvo Egipat potpada pod istočnu polovicu čime započinje bizantsko razdoblje. Upravo je početkom navedenog razdoblja donesena najutjecajnija od carskih odredbi kojom se nastojalo zabraniti poganske kultove. Progoni štovatelja staroegipatske religije glavno su obilježje bizantskog razdoblja u kontekstu ovoga rada. Tijekom vladavine Bizanta u Dolini Nila prisutni su posljednji tragovi višestoljetnih religijskih značajki čiji su korijeni sezali u prapovijesno razdoblje. Ipak, činjenica je da su štovatelji staroegipatskih kultova usprkos raznim zakonskim zabranama i čestim progonima uspjeli djelomično održavati svoje vjerske tradicije sve do 7. st., kada je osvajanjem Egipta od strane Arapa u potpunosti okončan svaki oblik poganskih vjerovanja.

Zatiranje staroegipatske religije osvjedočeno je rijetkim pisanim izvorima te arheološkim ostatcima iz razdoblja kasne antike. Općepoznata je činjenica da je Milanskim ediktom, koji je donesen od strane careva Konstantina I. i Licinija, kršćanstvo doživjelo „uzlet“ i postalo važnim vjerskim čimbenikom u Rimskom Carstvu. U samom Egiptu širenje kršćanstva započelo je još tijekom 2. st.,⁵⁰³ međutim, nakon donošenja Milanskog edikta kršćanstvo je uistinu zasjenio sve tradicionalne religije. Štoviše, carevi Konstant I. i Konstancije II. 341. g. zabranili su sve poganske kultove i žrtvovanja čime je započeo prvi službeni progon pogana u Egiptu.⁵⁰⁴ Zanimljivo je istaknuti da je upravo egipatsko proročište boga Besa proreklo kraj vladavine Konstancija II. koji je stoga proveo neuspješni pokušaj zatvaranja svih proročišta diljem Rimskog Carstva.⁵⁰⁵ Car Julijan bio je pak tolerantan prema poganskim religijama.⁵⁰⁶

⁵⁰¹ TOMORAD 2018a: 90.

⁵⁰² TOMORAD 2018a: 59.

⁵⁰³ TOMORAD 2016: 164.

⁵⁰⁴ TOMORAD 2016: 289.

⁵⁰⁵ TOMORAD 2016: 164.

⁵⁰⁶ TOMORAD 2016: 164.

Tijekom njegove vladavine dio stanovnika koji je štovao staroegipatske kultove živio je bez straha od službenih progona. Nasljednici Julijana također su bili tolerantni vladari⁵⁰⁷ koji nisu poduzimali drastične akcije kako bi osigurali prestiž kršćanstva. Međutim, carevi Valent, Gracijan i Valentijan III. donosili su edikte o zapljeni poganskih oltara čime je ponovno iskazano neprijateljstvo vlasti prema poganima⁵⁰⁸. Potrebno je istaknuti da su sami pripadnici jedne i druge religije međusobno živjeli u miru tijekom posljednjih stoljeća rimske vladavine.⁵⁰⁹ Tek krajem 4. stoljeća, u vrijeme vladavine cara Teodozija I. dolazi do većih sukoba između dvije skupine stanovništva. Žestoko neprijateljstvo koje su kršćani iskazivali prema pripadnicima staroegipatske religije, ali i helenističke religije, najvjerojatnije je uzrokovano određenom traumom koju su kršćani proživjeli bivajući progonjeni od strane tradicionalnih religijskih institucija i štovatelja navedenih kultova u prvim stoljećima poslije Krista.⁵¹⁰

Rimski car Teodozije I. poznat je po svojoj odluci da podijeli carstvo na dvije polovice. Njegovom odlukom iz 395. g. započinje razdoblje bizantske vladavine u Dolini Nila s obzirom na to da je cijeli Egipat pripao istočnoj tj. bizantskoj polovici carstva. Također je važno istaknuti da je tijekom Teodozijeve vladavine, konkretno 380. g. kršćanstvo proglašeno službenom religijom.⁵¹¹ Već 391. g. donesen je edikt o potpunoj zabrani poganskih običaja u hramovima a godinu dana kasnije zabranjeni su i svi privatni i javni pogrebni običaji.⁵¹² Potonje se zasigurno snažno odrazilo na egipatsku religiju s obzirom na to da su pogrebni rituali od najranijih razdoblja predstavljali jednu od najvažnijih staroegipatskih religijskih praksi. Nakon donošenja edikta iz 391. g. u Aleksandriji su uništeni brojni hramovi uključujući Mitrej, Serapej i Izej.⁵¹³ Uništenje je bilo počinjeno od strane aleksandrijskih kršćana. Oni su predvođeni aleksandrijskim patrijarhom Teofilom izveli svojevrstan pohod te obuzeti bijesom uz navedene hramove uništili i knjižnice prepune antičkih spisa.⁵¹⁴ O uništavanju poganskih spomenika pisao je, između ostalih, Sokrat Skolastik koji navodi: „ ... *guverner Aleksandrije i vrhovni zapovjednik trupa u Egiptu, pomogao je Teofilu u rušenju poganskih hramova. Oni su stoga srušeni sa zemljom, a slike njihovih bogova rastopljene su u loncima...*“⁵¹⁵ 394. g. održane

⁵⁰⁷ TOMORAD 2016: 164.

⁵⁰⁸ TOMORAD 2016: 289.

⁵⁰⁹ TOMORAD 2016: 291.

⁵¹⁰ TOMORAD 2015: 148.

⁵¹¹ *Hrvatska enciklopedija*, s. v. „Teodozije I. Veliki“. [<https://www.enciklopedija.hr/clanak/teodozije-i-veliki>] 20. 5. 2024.

⁵¹² TOMORAD 2016: 290.

⁵¹³ TOMORAD 2016: 291.

⁵¹⁴ TOMORAD 2015: 147.

⁵¹⁵ Soc. Const., *Hist. Ecc.*, V.16.

su posljednje svetkovine u čast Izide u samom Rimu.⁵¹⁶ D. Frankfurter naglašava da svi edikti o progonima pogana iz vremena vladavine Teodozija I. istovremeno svjedoče o neupitnom neprijateljstvu prema tradicionalnim religijama te o jasnom kontinuitetu poganskih kultova, s obzirom na to da su i ranije carske odredbe nastojale okončati prakticiranje poganskih religija pri čemu očito nisu bile uspješne.⁵¹⁷

Nasljednici cara Teodozija I, Honorije i Arkadije, nastavljaju s opisanim principima religijske politike. 399. g. dali su srušiti sve ruralne poganske hramove⁵¹⁸ dok su 423. g. donijeli odredbu o progonu pogana i konfiskaciji njihove imovine.⁵¹⁹ Međusobni sukobi između kršćana i pogana u 4. st su, od strane kršćana, shvaćeni kao važna borba između dobra i zla.⁵²⁰ Ipak, bez obzira na sve progone i zabrane kojima su bili podvrgnuti, zagovornici poganskih religija i neoplatonizma nastavili su njegovati vlastite tradicije. Neoplatonistička učenja uvelike su se oslanjala na tradicionalna religijska shvaćanja te su stoga brojni znanstvenici i intelektualci, koji su pripadali navedenom filozofskom smjeru, bili smatrani neprijateljima kršćanstva. Štoviše, u prvoj polovici 5. st.⁵²¹ sukobi kršćana i pogana se zaoštavaju te su štovatelji egipatske religije bili primorani držati kipove svojih božanstva u podrumima privatnih kuća kako bi mogli prakticirati svoju religiju u tajnosti.⁵²² Tijekom 6. st. u vrijeme vladavine Justina I. u Egiptu su održane posljednje svetkovine u čast Izidi nakon čega su 535. godine Justinijanove trupe odvele u ropstvo posljednje Izidine svećenike.⁵²³ Nekoliko godina nakon navedenog događaja bizantski vladar je naredio i zatvaranje hramskog kompleksa File. 552. g. zatvoren je i hram u Kom Ombu.⁵²⁴ Unatoč konačnom nestanku hramske tradicije staroegipatska religija nastavila se prakticirati privatno.

Imajući na umu da je Aleksandrija u ovom razdoblju bila jedno od najvažnijih kršćanskih središta te ujedno i veoma važan grad u kojem se okupljala poganska intelektualna elita potrebno je promotriti tvrdnje J. Černya koji smatra da su određeni simboli i mitovi kršćanstva nastali pod utjecajem upravo staroegipatske religije.⁵²⁵ Tvrdi da je neupitno da su razni poganski elementi prodrli u kršćansku religiju jednom kada se povećao broj kršćana u

⁵¹⁶ TOMORAD 2016: 291.

⁵¹⁷ FRANKFURTER 1998: 23.

⁵¹⁸ TOMORAD 2016: 290.

⁵¹⁹ TOMORAD 2016: 290.

⁵²⁰ TOMORAD 2016: 292.

⁵²¹ TOMORAD 2016: 292.

⁵²² TOMORAD 2016: 293.

⁵²³ TOMORAD 2016: 294.

⁵²⁴ TOMORAD 2015: 147.

⁵²⁵ ČERNY 1951: 148.

Egiptu. Ističe štovanje prikaza Djevice Marije s djetecom Isusom u rukama kao jedan od primjera na kojima se može uočiti utjecaj božice Izide s malenim Horusom u krilu. Nadalje, povezanost određenih svetaca s hodočašćima, specifičnim crkvama, svetim mjestima i festivalima J. Černy predstavlja kao zamjenu, štoviše kontinuitet, štovanja nekadašnjih lokalnih božanstava. Uočava sličnost između mita o sv. Jurju, koji ubija zmaja svojim kopljem, i Horusa koji ubija Seta u obliku krokodila. Iako u ovom radu nema mjesta za detaljnu analizu poganskih utjecaja na određene elemente kršćanske vjere moglo bi se tvrditi da su neki utjecaji zasigurno postojali, te da su osim iz staroegipatske religije pristigli i iz drugih onodobnih poganskih religija. Ono što se sa sigurnošću može tvrditi je činjenica da se staroegipatska religija održala sve do 7. stoljeća⁵²⁶ kada dolazi do prodora Arapa u Dolinu Nila 639. godine.⁵²⁷ Osvajanjem cijelog Egipta 642. godine⁵²⁸ Arapi su u potpunosti nametnuli svoju vlast koja nije bila tolerantna prema ostacima poganskih kultova. Odmah nakon uspješnog osvajanja uništeni Muzej i Knjižnica u Aleksandriji pri čemu su spaljeni svi tekstovi koji se nisu slagali s Kuranom.⁵²⁹ Navedenim osvajanjem okončana je religijska tradicija staroegipatske civilizacije kao i ostale tradicije, političke i kulturne, koje su se 5000 godina razvijale u Dolini Nila.

⁵²⁶ TOMORAD 2016: 294.

⁵²⁷ TOMORAD 2016: 171.

⁵²⁸ *Encyclopaedia Britannica*, s. v. „From the Islamic conquest to 1250“. [<https://www.britannica.com/place/Egypt/From-the-Islamic-conquest-to-1250>] 21. 5. 2024.

⁵²⁹ TOMORAD 2016: 174.

6. Obilježja magije u Egiptu

Staroegipatska magija snažno je povezana s egipatskim božanstvima i religijskim tradicijama do sada opisanima u ovom radu. Egipatska svakodnevica bila je obilježena uvjerenjem da određeni predmeti i određene riječi imaju magična svojstva koja mogu utjecati na sudbinu pojedinca. Bojazan za osobnu dobrobit ili pak za dobrobit bližnjih mogla se ublažiti ukoliko je pojedinac s pomoću magije poduzimao preventivne mjere. Brojni pisani izvori svjedoče o magijskim formulama čija je primarna svrha bila zaštita. Magijske formule služile su kako bi se osiguralo i duhovno i fizičko blagostanje. Magični predmeti, od kojih se ponajviše ističu amuleti, pronađeni su prilikom brojnih arheoloških iskopanja te su u Egiptu prisutni još od najranijih razdoblja. S obzirom na navedeno potrebno je sagledati glavna obilježja magije kako bi se stekao cjelovit uvid u religijsku praksu i teološku misao Egipta.

E. Teeter naglašava da među egiptolozima i drugim učenjacima postoje određene nesuglasice o konkretnoj definiciji staroegipatske magije posebice po pitanju precizne diferencijacije magije i religije.⁵³⁰ U suvremenom svijetu postoje brojne definicije magije, iako bi se moglo tvrditi da ni jedna od njih ne mora nužno u potpunosti pojasniti staroegipatsko poimanje magije s obzirom na tom da je cjelokupna teološka misao Egipta iznimno kompleksna. Opća definicija ističe da je magija koncept kojim se opisuje način razmišljanja koji podrazumijeva da nevidljive, nadnaravne sile utječu na događaje i na promjenu materijalnih uvjeta.⁵³¹ Pojam magija se dakle odnosi na vjerovanje da čovjek određenim aktivnostima može utjecati na nadnaravne sile te s pomoću njih izazvati određene promjene pri čemu primarno označava djelatno odnos prema silama prirode, što je suprotno od religije.⁵³² Sama religija podrazumijeva odnos ljudi prema onome što smatraju svetim, apsolutnim, duhovnim, božanskim ili vrijednim posebnog poštovanja.⁵³³ Dakle religija je sustav vjerovanja, etičkih vrijednosti i čina kojima čovjek izražava svoj odnos prema svetome.⁵³⁴ Iz navedenih definicija jasno se nazire razlika između dva pojma te se pojednostavljeno može tvrditi da je u danas religija, posebice u zapadnom svijetu, percipirana kao svojevrsno pomirenje sa sudbinom kojom upravlja nadnaravno božansko biće, dok je po pitanju magije istaknuta ljudska uloga u krojenju vlastite sudbine. Ipak, treba imati na umu da iako isticanje određenih razlika između

⁵³⁰ TEETER 2011: 161.

⁵³¹ *Encyclopaedia Britannica*, s. v. „Magic“. [<https://www.britannica.com/topic/magic-supernatural-phenomenon>] 26. 5. 2024.

⁵³² *Hrvatska enciklopedija*, s. v. „Magija“. [<https://www.enciklopedija.hr/clanak/magija>] 26. 5. 2024.

⁵³³ *Encyclopaedia Britannica*, s. v. „Religion“. [<https://www.britannica.com/topic/religion>] 26. 5. 2024.

⁵³⁴ *Hrvatska enciklopedija*, s. v. „Religija“. [<https://www.enciklopedija.hr/clanak/religija>] 26. 5. 2024.

magijskih, religijskih pa i znanstvenih aktivnosti može biti korisno u znanstvenom smislu, magija se ipak ne može proučavati potpuno izdvojeno od ostalih navedenih koncepata.⁵³⁵ Upravo je u kontekstu staroegipatske religije primjetna sveobuhvatna povezanost između tri navedena fenomena. Primjer povezanosti između znanstvene discipline i magije u onodobnoj Dolini Nila je medicina, koja je bila uvelike prožeta magijskim praksama. G. Pinch tvrdi da je religija starog Egipta u potpunosti nerazdvojiva od magije s kojom ima simbiotski odnos.⁵³⁶ Zanimljivo je promotriti svojevrsnu definiciju magije iz egipatskih izvora. U tekstu koji datira u Prvo međurazdoblje te koji nosi naziv *Učenja za faraona Merikara* navedeno je: „On je njima⁵³⁷ odredio magiju / Kao oružje kojim će se obraniti od utjecaja onoga što bi se moglo dogoditi.“⁵³⁸ Iz navedenog je jasno da je magija povezana s božanstvima. J. Assmann objašnjava da se egipatska riječ *heka* prevodi kao magija te da podrazumijeva moć kojom su prožeti svi aspekti postojanja s obzirom na to da je uz nju na samim počecima kreiran cijeli svijet koji se nadalje uz njenu pomoć svakodnevno održava i vlada čovječanstvom.⁵³⁹

Vjeronjanje u stvaralačku snagu riječi i likovnih prikaza predstavljalo je temelje staroegipatske magije. Svaki magičar nastojao je spoznati istinsku prirodu svakog bića i svakog objekta tražeći među njima poveznice.⁵⁴⁰ Jednom kada bi se povezanost pronašla vjerovalo se da je moguće prebaciti kvalitete bića u objekt ili obrnuto, pa čak i postići da se konkretna radnja napravljena nad predmetom odrazi i na s predmetom povezano biće.⁵⁴¹ Magičari su takvu povezanost tražili u raznim stvarima primjerice u sličnosti boje ili zvuka imena te bi, jednom kada je povezanost pronađena i utemeljena, uz pomoć *heka* uspostavili čvrstu i moćnu mrežu između bića i objekta.⁵⁴² Upravo su zbog opisanog vjeronjanja određeni predmeti bili percipirani kao iznimno moćni.

Amuleti su kao magični predmeti u Dolini Nila prisutni od preddinastijskog razdoblja te nisu izgubili svoju popularnost sve do arapskog osvajanja. Načinjeni su kao nakit čija je svrha bila zaštita osobe koja je nakit nosila s obzirom na to da je oblik u kojem je amulet izrađen bio simboličan te je sadržavao moć bogova.⁵⁴³ Uz samu zaštitu amuleti su mogli služiti i kao

⁵³⁵ *Encyclopaedia Britannica*, s. v. „Magic“. [<https://www.britannica.com/topic/magic-supernatural-phenomenon/Conclusion>] 26. 5. 2024.

⁵³⁶ PINCH 1994: 12.

⁵³⁷ Navedene rečenice su doslovni prijevod, u kontekstu teksta trebalo bi se čitati „Bog je ljudima...“.

⁵³⁸ SIMPSON 2003: 165; TEETER 2011: 162.

⁵³⁹ ASSMANN 1997b: 3.

⁵⁴⁰ PINCH 1994: 16.

⁵⁴¹ PINCH 1994: 16.

⁵⁴² PINCH 1994: 16.

⁵⁴³ *Arheološki muzej u Zagrebu*, s. v. „Amuleti“. [<https://www.amz.hr/hr/virtualni-muzej/vodici-kroz-stalni-postav/vodic-kroz-stalni-postav-egipatske-zbirke-arheoloskog-muzeja-u-zagrebu/amuleti/>] 27. 5. 2024.

predmeti koji vlasniku jednostavno donose sreću.⁵⁴⁴ Također su služili u svrhu stjecanja određenih vrlina, primjerice prikazi lava ili bika mogli su obdariti vlasnika snagom.⁵⁴⁵ Najstariji amuleti koji se sa sigurnošću mogu identificirati datiraju u period kulture Badari.⁵⁴⁶ Jedan od najranijih oblika amuleta je bio vodenkonj, koji je tijekom cijele povijesti Egipta shvaćen kao veoma opasna životinja, te se stoga može tvrditi da su se Egipćani nastojali zaštititi od opasnosti koja je vrebala u vodama tako da su oblikovanjem fizičkih značajki životinje „hvatali“ njenu esenciju.⁵⁴⁷ Nije pronađeno mnogo amuleta iz ranodinastijskog razdoblja ali oni koji jesu pronađeni svjedoče o razvoju same tehnike kojom je nakit izrađivan te o povremenom korištenju skupocjenih materijala kao što je zlato.⁵⁴⁸ Tijekom razdoblja Starog kraljevstva sve su češći amuleti koji predstavljaju konkretna božanstva u zoomorfnom obliku. Pronađeni su amuleti koji predstavljaju Tawaret, Hator, Nekhbet, Sobeka itd.⁵⁴⁹ U *Tekstovima piramida* navedene su upute koje su se trebale poštovati po pitanju upotrebe specifičnih boja i materijala za određene amulete.⁵⁵⁰ Tijekom Prvog međurazdoblja pojavljuju se amuleti u obliku dijelova ljudskog tijela koji su pronađeni isključivo uz mumije pa se stoga pretpostavlja da su trebali služiti kao zamjena određenog tijela koji bi mogao biti oštećen.⁵⁵¹ Određeni oblici amuleta datiraju isključivo u razdoblje Srednjeg kraljevstva te uključuju oblik sfinge. Amuleti u obliku skarabeja bili su iznimno popularni te se pretpostavlja da su postojali i ranije međutim sa sigurnošću je moguće identificirati konkretan oblik skarabeja isključivo na amuletima iz Srednjeg kraljevstva.⁵⁵² Tijekom Novog Kraljevstva započinju se izrađivati amuleti u obliku bogova i božica u skladu s njihovom najčešćom ikonografijom te uključuju i božanstva koje je službena religija u tom razdoblju smatrala manje bitnima, kao što je primjerice bog Bes.⁵⁵³ U helenističkom razdoblju popularnost amuleta ne jenjava te su na brojnim grčko-egipatskim papirusima opisane procedure za „posvetu“ magičnog nakita.⁵⁵⁴ Tijekom razdoblja rimske vladavine često je za izradu amuleta korišteno drago i polu-drago kamenje te su ukrašavani i raznim grčko-rimski motivima.⁵⁵⁵

⁵⁴⁴ *Arheološki muzej u Zagrebu*, s. v. „Amuleti“. [<https://www.amz.hr/hr/virtualni-muzej/vodici-kroz-stalni-postav/vodic-kroz-stalni-postav-egipatske-zbirke-arheoloskog-muzeja-u-zagrebu/amuleti/>] 27. 5. 2024.

⁵⁴⁵ SHAW, NICHOLSON 1995: 30.

⁵⁴⁶ ANDREWS 1994: 8.

⁵⁴⁷ ANDREWS 1994: 8.

⁵⁴⁸ ANDREWS 1994: 9.

⁵⁴⁹ ANDREWS 1994: 9.

⁵⁵⁰ SHAW, NICHOLSON 1995: 30.

⁵⁵¹ ANDREWS 1994: 11.

⁵⁵² ANDREWS 1994: 11.

⁵⁵³ SHAW, NICHOLSON 1995: 30.

⁵⁵⁴ PINCH 1994: 118.

⁵⁵⁵ PINCH 1994: 118.

Uz amulete koji su nošeni prvenstveno kao nakit i figuricama je nerijetko pridavana magična moć. G. Pinch naziva figurice u ljudskom obliku najzlokobnijim predmetima antike s obzirom na to da su korištene kako bi se „bacila“ čarolija na osobe koje su predstavljale.⁵⁵⁶ Navedene figurice, koje su mogle biti načinjene od voska ili gline, često su sadržavale dlake⁵⁵⁷ a na njih su mogli biti prilijepljeni i komadići papirusa s natpisima.⁵⁵⁸ Iako su određene figurice zasigurno imale za cilj nanošenje fizičke boli osobi koju su predstavljale to nije uvijek bio slučaj. Određene figurice bile su popraćene zapisanim ljubavnim čarolijama. Primjer takve figurice, uz koju je pronađena ljubavna čarolija kojom se evociraju bogovi Tot, Anubis i Antinoj⁵⁵⁹ te duhovi mrtvih danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.⁵⁶⁰ Uputa za izvršenje takve vrste magije opisana je u *Grčkim magičnim papirusima*.⁵⁶¹

Nadalje su kao magijski predmeti sa svrhom zaštite bili korišteni i posebno izrađeni štapovi. Zakrivljeni štapovi bili su ispisani hijeroglifima i simbolima za zaštitu te su ponajviše služili za osiguranje dobrobiti majki i novorođene djece s obzirom na to da su u Egiptu majke s dojenčadi smatrane bespomoćnim osobama kojima je potrebna posebna zaštita.⁵⁶² Opisani predmeti ponekad se nazivaju i magijski noževi iako nimalo ne podsjećaju na noževe.⁵⁶³ Oblik ovih štapova vjerojatno je inspiriran štapom koji se bacao kako bi se otjerale ptice koje su u egipatskoj umjetnosti simbol kaosa.⁵⁶⁴ Najstariji pronađeni štapovi datiraju u otprilike 2800 g. pr. Kr. te su bili veoma jednostavne izrade bez ukrasa da bi potom oko 2100. g. pr. Kr. započelo ukrašavanje štapova likovnim prikazima i hijeroglifima.⁵⁶⁵

Uz navedene pronađeni su i štapovi u obliku zmija. Primjer takvog štapa izrađenog od bronce pronađen je u grobnici faraona Mentuhotepe II.⁵⁶⁶ Iako nigdje u egipatskoj literaturi i zapisima nije pronađeno objašnjenje na koji način je takav štap korišten on se spominje u Bibliji kao magijski predmet. U Bibliji je navedeno da su Mojsije i Aron koristili štapove koji su se pretvarali u zmije.⁵⁶⁷ Štapovi u obliku zmija vidljivi su na likovnim prikazima plesača

⁵⁵⁶ PINCH 1994: 90.

⁵⁵⁷ Dlake su najvjerojatnije pripadale osobama na koje se bacala čarolija.

⁵⁵⁸ PINCH 1994: 90.

⁵⁵⁹ Antinoj je bio ljubavnik rimskog cara Hadrijana koji je nakon smrti proglašen božanstvom.

⁵⁶⁰ PINCH 1994: 90.

⁵⁶¹ PGM §IV.296-466; BETZ 1986: 44-47.

⁵⁶² TEETER 2011: 169.

⁵⁶³ PINCH 1994: 40.

⁵⁶⁴ PINCH 1994: 40.

⁵⁶⁵ PINCH 1994: 40.

⁵⁶⁶ TEETER 2011: 167.

⁵⁶⁷ *Izl* 7: 8-14.; TEETER 2011: 167.

maskiranih kao bog Bes ili božica Bastet te se najvjerojatnije mogu povezati s ikonografijom božice Werethekau čije ime znači „Velika magija“.⁵⁶⁸

Izraz Werethekau istovremeno označava božicu, koja je bila prikazivana u zoomorfnom obliku kao kobra ili lavica, te epitet koji je bio pridavan brojnim drugim ženskim božanstvima.⁵⁶⁹ Posebice su Izida i Uađet često navedene kao „Velika magija“⁵⁷⁰ tj. kao moćna čarobnica. Kao samostalno božanstvo Werethekau se pojavljuje u razdoblju Novog kraljevstva kada je prikazivana na reljefima i epigrafskim natpisima.⁵⁷¹ Bila je shvaćena kao zaštitnica faraona, iako u grčko-rimskom periodu ima ulogu u žalovanjima za Ozirisom te je stoga prikazana na zidovima njegove kapele u hramskom kompleksu File.⁵⁷²

Drugo važno božanstvo koje je povezano s magijom je bog Heka. On je shvaćen kao utjelovljenje koncepta magijske moći i energije.⁵⁷³ Osvjedočen je još u *Tekstovima sarkofaga* gdje je opisan kao biće koje je nastalo na samom početku kreacije svijeta i vremena, po volji boga Atuma, kako bi osigurao nadnaravnu snagu koja će prožimati svemir i omogućiti i božanstvima i ljudima da nadalje funkcioniraju.⁵⁷⁴ Potrebno je naglasiti da je prema staroegipatskom shvaćanju svaki bog imao *heku*, dakle magijsku energiju. Često je prikazivan u antropomorfnom obliku unutar barke Sunčevog božanstva tijekom noćnog putovanja.⁵⁷⁵ Za grčko-rimskog perioda Heka je prikazivan u „kućama porođaja“ kao bog koji proglašava Izidinog sina tj. samog faraona vladarem cijelog Egipta pri čemu drži dijete u visoko podignutim rukama.⁵⁷⁶ Bio je jedan od bogova koji su u imali isključivo ulogu personifikacije apstraktnog koncepta te stoga Heka nije imalo svoj kult, brojne štovatelje, niti mu je posvećen ijedan hram u Egiptu, iako je imao svoje svećenstvo te manja svetišta na prostoru Donjeg Egipta.⁵⁷⁷

Egipćani su pridavali razne nazive skupinama koje su se bavile magijom te se ni jedan od staroegipatskih naziva ne može prevesti doslovno kao riječ magičar ili čarobnjak.⁵⁷⁸ Upravo je navedena činjenica svojevrsan dokaz da je magija bila snažno integrirana u cjelokupni

⁵⁶⁸ PINCH 1994: 78.

⁵⁶⁹ HART 2005: 163.

⁵⁷⁰ *World History Encyclopedia*, s. v. „Egyptian Gods - The Complete List“. [<https://www.worldhistory.org/article/885/egyptian-gods---the-complete-list/>] 27. 5. 2024.

⁵⁷¹ HART 2005: 163.

⁵⁷² HART 2005: 163.

⁵⁷³ HART 2005: 66.

⁵⁷⁴ HART 2005: 66-67.

⁵⁷⁵ HART 2005: 67.

⁵⁷⁶ HART 2005: 67.

⁵⁷⁷ PINCH 1994: 11.

⁵⁷⁸ TEETER 2011: 163.

religijski sustav.⁵⁷⁹ Tri su osnovne skupine koje su bile usko povezane s prakticiranjem magije: svećenici božice Sekhmet koji su se nazivali i krotioci škorpiona, izrađivači amuleta te dakako svećenici boga Heka.⁵⁸⁰ Uz navedene skupine ističu se i takozvani svećenici lektori. Naime, jedna od najvažnijih značajki magičara bila je sposobnost čitanja ili barem poznavanje sadržaja magijskih formulacija i čarolija.⁵⁸¹ Svećenici lektori bili su u stanju čitati komplicirane spise te su djelovali unutar Kuća života koje su se nalazile u hramovima gdje su služile kao knjižnice, skriptoriji, škole i sveučilišta.⁵⁸² Bili su poznati kao tumači snova unutar hramova, iako nisu bili djelom službene hramske hijerarhije stoga vjerojatno nisu sudjelovali u jutarnjem i večernjem svećeničkom ritualu već su bili zaduženi za magične rituale, koji su se rijetko održavali u hramovima.⁵⁸³ Zasiurno su predstavljali važnu poveznicu između hramova i vanjskog svijeta s obzirom na to da im je bilo dopušteno koristiti stečena znanja i predvoditi sprovode pa se stoga pretpostavlja da su izvršavali razne rituale za obične stanovnike Egipta, iako navedeno nije dovoljno dobro dokumentirano u povijesnim izvorima.⁵⁸⁴ Svećenici božice Sekhmet povezani su pak s prakticiranjem magije i medicine.⁵⁸⁵ Naime, onodobni Egipćani nisu razlikovali magiju od medicine⁵⁸⁶ pa su stoga navedeni svećenici istaknuti i kao doktori i kao magičari. Svećenici boga Heka razlikovali su se od ostalih svećenika po tome što su služili u hramovima i svetištima tijekom samo jednog mjeseca u godini dok su ostatak vremena provodili baveći se drugim poslovima, ponajviše medicinom.⁵⁸⁷ Izrađivači amuleta mogli su se baviti izradom predmeta za duhovnu zaštitu ali i izgovaranjem ili zapisivanjem čarolija.⁵⁸⁸ Svakako je važno naglasiti da su navedene skupine i njihove titule mogle biti i pomiješane tako da je jedna osoba mogla imati više titula istovremeno.⁵⁸⁹

Prema staroegipatskoj tradiciji magija se percipirala kao samo još jedna praksa s pomoću koje su ljudi mogli efektivno komunicirati s božanstvima kako bi zatražili zaštitu od bolesti ili neprijatelja te je zanimljivo primijetiti da su ciljevi magijskih aktivnosti nerijetko bili veoma skromni.⁵⁹⁰ Tijekom faraonskog razdoblja uglavnom su prisutne zaštitne čarolije

⁵⁷⁹ TEETER 2011: 163.

⁵⁸⁰ TEETER 2011: 163.

⁵⁸¹ TEETER 2011: 163.

⁵⁸² PINCH 1994: 50-51.

⁵⁸³ PINCH 1994: 51.

⁵⁸⁴ PINCH 1994: 51.

⁵⁸⁵ PINCH 1994: 53.

⁵⁸⁶ PINCH 1994: 54.

⁵⁸⁷ PINCH 1994: 52.

⁵⁸⁸ PINCH 1994: 56.

⁵⁸⁹ PINCH 1994: 56.

⁵⁹⁰ TEETER 2011: 164.

posebice namijenjene zaštiti od bolesti ili ozljede te čarolije za obranu od neprijatelja.⁵⁹¹ Od Kasnog razdoblja ističu se magijske formulacije namijenjene izlječenju, sitne kletve upućene neprijateljima te ljubavne čarolije.⁵⁹² Svakako se može tvrditi da je magija neizostavan dio staroegipatske tradicije s obzirom na to da je prisutna kao posebno obilježje religije s kojom se paralelno razvija od preddinastijskog razdoblja.

⁵⁹¹ TEETER 2011: 164.

⁵⁹² TEETER 2011: 164.

Zaključak

Problematika višestoljetnih promjena svih aspekata staroegipatske religije iscrpno je razmotrena ovim radom. Na temelju u uvodu najavljenih metoda istraživanja omogućeno je stjecanje spoznaje o razvoju i promjenama egipatske religije. Prvenstveno se nameće zaključak da određeni aspekti staroegipatske religije, konkretno simboli, ikonografija, karakteristike božanstava, i popularnost kultova nisu „doživljavali“ oštre promjene, već se svaki novi koncept nadovezivao na stari te ga nadograđivao. Navedeni zaključak jasno je utvrđen detaljnim kronološkim uvodom i analizom likovnih prikaza i pisanih izvora. Jasno je da religijska ikonografija ima kontinuitet od preddinastijskog razdoblja, posebice hibridni i zoomorfni prikazi. Tijekom Starog kraljevstva ističe se prvo „vrhovno božanstvo“ nakon Horusa, bog Ra, koji je ipak razvijen na temelju misaonog koncepta prisutnog u prethodnim razdobljima te uz Horusa postaje dijelom faraonske titulacije. Popularnost boga Ra opada uzdizanjem Ozirisa, prvog „obožavanog“ potpuno antropomorfnog boga. Ipak, bez obzira na navedeno jasno je da kult Ozirisa nije u potpunosti potisnuo kult boga Ra već bi se moglo tvrditi da ga je u vremenu nakon V. dinastije tek u manjoj mjeri „zasjenio“. Isto se događa i u trenutku kada se uzdiže bog Amun koji ne samo da koegzistira s prethodnim najuzvišenijim kultovima već doživljava sinkretizam s gotovo svim bogovima panteona. Isto je vidljivo i po pitanju fascinacije zoomorfnom ikonografijom s obzirom na to da životinjski prikazi ostaju važni i popularnim i nakon što se uzdižu antropomorfna božanstva poput Izide i Ozirisa. Kontinuitet u nadovezivanju starih i novih koncepata vidljiv je u pisanim izvorima s obzirom na to da nijedan od tri najvažnija religijska teksta ne odbacuje prethodne, već se na njih nadopunjuje.

Istraživanje provedeno ovim radom rezultiralo je zaključkom da su uzroci promjenama u religiji političko i gospodarsko padanje i uzdizanje. Kontekstualizacija svakog pojedinog razdoblja omogućila je spoznaju da je kult boga Ra izgubio svoju popularnost upravo početkom V. dinastije kada dolazi do slabljenja faraonskog autoriteta. Nadalje, kult boga Montu također se uzdiže u trenutku kada je političko- gospodarska situacija u Egiptu iznimno loša. Nadalje se prilikom svake razvojne faze egipatske religije primjećuje fenomen uzdizanja božanstava s ratničkim karakteristikama upravo tijekom razdoblja i perioda koji predstavljaju političku prekretnicu u povijesti Egipta. Primjer navedenog vidljiv je ako se promotri kontekst razdoblja u kojem se uzdiže kult boga Amuna te se iste značajke primjećuju prilikom uzdizanja kulta božice Neith. Isto se događa i s tekstovima s obzirom na to da su *Tekstovi piramida* po prvi puta zapisani tijekom V. dinastije. *Tekstovi sarkofaga* pojavili su se nakon prve uistinu velike

staroegipatske krize što je dakako kulminiralo s *Knjigama mrtvih* čija popularnost doživljava snažan porast upravo nakon Drugog međurazdoblja. Dakle, iako dolazi do brojnih promjena uzroci tih promjena mahom su isti te se može zaključiti da „turbulentna vremena“ u Egiptu potiču razvoj religije, dok su mirna razdoblja obilježena stagnacijom.

Uvidom u razvoj sakralne arhitekture, grobnica i pogrebnih običaja moglo bi se tvrditi da nijedna promjena koja se događa u ovim aspektima religije nije nastala na temelju izmjena u religijskoj misli. Od samih početaka razvoj nekropola i promjene u arhitektonskoj izgradnji svetišta izravno su povezani ponajviše s tehnološkim napretkom te su u konačnici odraz gospodarskog blagostanja i općeg mira među stanovnicima ili su pak odraz izostanka navedenog.

Dolaskom Ptolemejevića na vlast ipak se naziru određene znatnije promjene. Kreacija Serapisa utemeljena je na dobro promišljenoj vladarskoj propagandi pri čemu nije uzdignuto postojeće božanstvo s ratničkim karakteristikama, već je pučanstvu nametnut potpuno izmišljen bog čiji se koncept ipak vješto oslanjao na dotadašnju težnju staroegipatske religijske misli da se sve novo bude nadogradnja postojećem. Svakako, religijske promjene ovog razdoblja ističu se po tome što njihov uzrok nije bila loša politička situacija već u radu pojašnjenja težnja Ptolemeja da stvori jednu naciju u grčko-egipatskoj Dolini Nila. Po pitanju promjena u sakralnoj arhitekturi i grobnicama od razdoblja helenizma pa nadalje vidljiv je utjecaj stranih elemenata u načinu izgradnje i u stilskim obilježjima što nije bio slučaj ni u jednom prethodnom razdoblju Egipta.

Svakako je potrebno istaknuti da je egipatska religija u svojoj biti iznimno „fluidna“ s obzirom na gotovo zapanjujuću činjenicu da veoma lako prihvaća promjene, s iznimkom atonizma. Posebice od razdoblja Novog kraljevstva postaje uočljiva iznimna tolerancija službene egipatske religije prema božanstvima uvezanima s prostora bliskog istoka. Jednaku razinu „fluidnosti“ može se primijetiti i uvidom u značajke egipatske religije tijekom grčko-rimskog perioda pa sve do arapskog osvajanja. Može se tvrditi da je upravo neusiljenost staroegipatskih religijskih institucija omogućila uzdizanje ove velebne civilizacije. U Egiptu je religija bila iznimno povezana s politikom i svakodnevicom te je podjednako pružala smjernicu, u otvorenosti prema novim idejama s naznakom održavanja starih vrijednosti, i vladarima i običnom stanovništvu. Upravo stoga uvid u razvoj i promjene egipatske religije omogućava tumačenje društveno-političkih odnosa cjelokupnog egipatskog društva. Nadalje, proučavanjem religije i svih njenih obilježja unutar kronološkog okvira omogućeno je shvaćanje da je egipatska misao bila utemeljena na promatranju prirodnog svijeta te da je danas

naizgled neshvatljive misterije starovjekovnih religija ipak moguće jasno obrazložiti na temelju sistematiziranog i sveobuhvatnog uvida. Daljnja istraživanja o kompleksnom religijskom sustavu starog Egipta trebaju uzeti u obzir kronološki razvoj i ritam promjena koji u velikoj mjeri obilježavaju samu bit egipatske religije te bez kojih nije moguće steći cjelovitu spoznaju o važnom duhovnom faktoru moćne civilizacije.

BIBLIOGRAFIJA

1. Izvori

BD. – Knjiga Mrtvih

Mitologija egipatske knjige mrtvih. Prijevod: I. Uranić. Zagreb: Školska knjiga, 2021

Diod. – Didor Sicilski (*Diodorus Siculus*)

Library. Prijevod: C. H. Oldfather. London: The Loeb Classical Library, 1933.

Hdt. – Herodot (*Herodotus*)

The History of Herodotus. Prijevod: G. Rawlinson. London: John Murray Press, 1880.

Povijest. Prijevod: D. Škiljan. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.

Izl. – Knjiga Izlaska

Biblija – Stariji i Novi zavjet. Uredili: J. Kaštelan, B. Duda. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2003.

Man. – Maneton (*Manetho*)

Aeg.- Aegyptiaca. Prijevod: W. G. Wadell. Cambridge Mass-London: Loeb Classical Library, 1940.

PGM. – Grčki magični papirusi (*Papyri Graecae Magicae*)

The Greek Magical Papyri In Translation. Uredio: H. D. Betz. Chicago-London: The University of Chicago Press, 1986.

Plut. – Plutarh (*Plutarch*)

De Is. Et Os.- Izida i Oziris (De Iside et Osiride). Prijevod: Lj. Živković. Zagreb: Tragovi, 1993.

PT. – Tekstovi piramida

The Ancient Egyptian Pyramid Texts. Prijevod: J. P. Allen. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2005.

Soc. Const – Sokrat Skolastik (*Socrates Scholasticus, Socrates Constantinopulos*)

H. Ecc. - The Ecclesiastical History. London: Henry G. Bohn, 1853.

ST. – Tekstovi sarkofaga

Ancient Egyptian Literature. Prijevod: J. L. Foster. Austin: University of Texas Press, 2001.

The ancient Egyptian coffin texts. Uredio: R. O. Faulkner. Warminster: Aris & Phillips Ltd., 1973.

2. Literatura

Andrews, Carol

(1994) *Amulets of ancient Egypt*. London.

Assman, Jan

(1996) *The Mind of Egypt*. New York.

(1997a) *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*. London.

(1997b) „Magic and Theology in ancient Egypt“. U: Schafer, P., Kippenberg, H. G. (ur.), *Envisioning Magic: A Princeton Seminar and Symposium*. Leiden: 1-18.

(2001) *The search for God in ancient Egypt*. Ithaca & London.

(2005) *Death and Salvation in Ancient Egypt*. Ithaca & London.

(2009) *Egyptian Solar Religion in the New Kingdom: Re, Amun and the Crisis of Polytheism*. Oxford.

Breasted, James H.

(1912) *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt*. New York.

Budge, Wallis

(1895) *The Egyptian Book of the Dead: The Papyrus of Ani in the British Museum*. New York.

(1898) *The Book of Dead: The Chapters of Coming Forth by Day*. London.

(1971) *Egyptian magic*. New York.

(1987) *Egyptian religion : Egyptian ideas of the future life*. London.

Černý, Jaroslav

(1951) *Ancient Egyptian Religion*. London.

De Buck, Adriaan

(1935) *The Egyptian Coffin Texts*. Chicago.

Dodson, Aidan

(2008) *The tomb in Ancient Egypt : royal and private sepulchres from the early dynastic period to the Romans*. London.

(2009) *Amarna sunset*. Cairo & New York.

Erman, Adolf

(1907) *A Handbook of Egyptian Religion*. London.

Faulkner, Raymond O.

(1924) „The „Cannibal Hymn“ from the Pyramid Texts.“ *The Journal of Egyptian Archaeology* 10.2: 97-103.

(1969) *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Oxford.

(1973) *The Ancient Egyptian Coffin Texts*. Bath.

Foster, John L.

(1995) *Hymns Prayers and Songs An Anthology of Ancient Egyptian Lyric Poetry*. Atlanta.

Frankfurter, David

(1998) *Religion in Roman Egypt : assimilation and resistance*. Princeton.

(2010) „Religion in Society: Graeco-Roman“. U: Lloyd, A. B. (ed.), *A Companion to Ancient Egypt*. Oxford: 526-546.

Friedman, Renee

(2011) „Hierakonpolis“. U: Teeter, E. (ed.), *Before the Pyramids*. Chicago.

Grisonic, Maja, Cesarik, Nikola, Vilogorac Brčić, Inga, Štrmelj, David

(2022) „Calpurnia L. Pisonis filia, Cn. Pisonis neptis i zavjetna ara posvećena Izidi, Serapisu, Ozirisu i Anubisu iz uvale Caska na otoku Pagu.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 55.2: 231-255.

Hart, George

(1990) *Egyptian myths*. Austin.

(2005) *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*. Oxford.

Hendrickx, Stan

(2011) „Iconography of the Predynastic and Early Dynastic Periods“. U: Tetler, E. (ed.) *Before the Pyramids*. Chicago: 75-81.

Hornung, Erik

(2001) *Akhenaten and the religion of light*. Itacha & London.

Lepsius, Karl R.

(1842) *Todtenbuch Der Aegypter*. Leipzig.

Lichtheim, Miriam

(1980) *Ancient Egyptian Literature Vol III: The Late Period*. Berkeley.

Lloyd, Alan B.

(2010) *A Companion to Ancient Egypt*. Oxford.

Málek, Jaromír

(1986) *In the shadow of the pyramids : Egypt during the Old Kingdom*. Cairo.

Manning, Joseph G.

(2010) *The Last Pharaohs: Egypt Under the Ptolemies, 305-30 BC*, Princeton.

Naunton, Christopher

(2010) „Libyans and Nubians“ U: Llyod, A. B. (ed.), *A Companion to Ancient Egypt*. Oxford: 120-139.

Pinch, Geraldine

(1994) *Magic in Ancient Egypt*. London.

Ray, John

(2002) *Reflections of Osiris- Lives from Ancient Egypt*. New York.

Reeves, Nicholas, Wilkinson, Richard H.

(2002) *The complete Valley of the Kings : tombs and treasures of Egypt's greatest pharaohs*.
Cairo.

Rice, Michael

(2003) *Egypt's Making: The Origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC*. London & New York.

Riggs, Christina

(2002) „Facing the Dead: Recent Research on the Funerary Art of Ptolemaic and Roman Egypt.“ *American Journal of Archaeology* 106.1: 85-101.

(2005) *The Beautiful Burial in Roman Egypt.: Art, Identity, and Funerary Religion*. New York.

Selem, Petar

(1971) „Boginja s tisuću imena - Neki aspekti pojave egipatskih bogova u dalmatinsko-panonskom krugu“, *Hrvatski znanstveni zbornik* vol. I: 291-332.

(1997) *Izidin trag: egipatski kulturni spomenici u rimskom Iliriku*. Split.

Selem, Petar, Viligorac Brčić, Inga

(2012) *ROMIS – Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani*. Zagreb.

(2015) *ROMIC I – Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia I*. Zagreb.

Sethe, Kurt

(1904) *Hieroglyphische urkunden der griechisch-romischen zeit*. Leipzig.

(1906) *Urkunden der 18 Dynastie*. Leipzig.

(1908) *Die altägyptischen Pyramidentexte nach den Papierabdrücken und Photographien des Berliner Museums*. Leipzig.

Shaw, Ian, Nicholson Paul

(1995) *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. London.

Simpson, William K.

(2003) *The Literature of Ancient Egypt: An Anthology of Stories, Instructions, Stelae, Autobiographies, and Poetry*. New Haven & London.

Steindorf, George, Seele, Keith C.

(1957) *When Egypt ruled the East*. Chicago & London.

Strudwick, Nigel C.

(2005) *Texts from the Pyramid Age*. Atlanta.

Teeter, Emily

(2011) *Religion and ritual in ancient Egypt*. Cambridge.

Tomorad, Mladen

(2005) „Egyptian cults in major Roman fleets.“ U: Šegvić, M., Mirnik, I. (ur.) *Illyrica antiqua-ab honorem Duje Rendić- Miočević*. Zagreb: 441-450.

(2006) „Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from Badarian culture until the end of the Old Kingdom.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 38: 13-28.

(2009a) „Dizajn za život“ – staroegipatski hramovi: povijest, razvoj i funkcija.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 41: 11-31.

(2009b) „Ancient Egyptian funerary practices from the first millennium BC to the Arab conquest of Egypt (c. 1069 BC-642 AD).“ *The Heritage of Egypt* 2.2.5: 12-28.

(2012a) „Ancient Egyptian funerary statuettes in Croatian collections.“ *Opuscula archaeologica* 36: 275-282.

(2012b) „Atonizam – staroegipatski kult boga Atona.“ *Historijski zbornik* LXVV. 1: 1-16.

(2015) „The end of Ancient Egyptian religion: The prohibition of paganism in Egypt from the middle of the 4th to the middle of the 6th century A.D.“ *The Journal of Egyptological Studies* IV: 147-164.

(2016) *Staroegipatska civilizacija sv. 1: Povijest i kultura starog Egipta*. Zagreb.

- (2017) „The Ancient Egyptian shabtis discovered in the regions of Roman Illyricum (Dalmatia, Pannonia) and Istria: provenance, collections, typological study and dating“ U: Rosati, G., Guidotti M. C. (ur.), *Proceedings of the XI International Congress of Egyptologists*. Oxford: 650-655.
- (2018a) „Various manifestations of Isis cult in the region of Istria, Illyricum and Pannonia and its diffusion to the central European region (2nd c. BC- 4th c. AD)“ *Shodoznavstvo= The Oriental studies* 81: 58-99.
- (2018b) „Ancient Egyptian collection of the Franciscan Monastery at the island of Košljun: A case study of the possible evidence of the earlier penetration of the Ancient Egyptian artefacts in Illyricum.“ U: Milićević Bradač, M., Demicheli, D., *The Century of the Brave: Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs - Proceedings of the international conference*. Zagreb: 397-405.
- (2023) *Stari Egipat: povijest i kultura*. Zagreb.

Turcan, Robert

- (1996) *The cults of the Roman Empire*. Oxford.

Tyldesley, Joyce A.

- (2001) *Egypt's golden empire : the age of the new kingdom*. London.

Uranić, Igor

- (1993) „Predgovor.“ U: Živković Lj. (prev.), Plutarh, *O Izidi i Ozirisu*. Zagreb: 5-9.
- (1997) *Sinovi Sunca*. Zagreb.
- (2005) *Ozirisova zemlja: egipatska mitologija i njezini odjeci na zapadu*. Zagreb.

Vandorpe, Katelijjn

- (2010) „The Ptolemaic Period.“ U: Lloyd, A. B. (ed.), *A Companion to Ancient Egypt*. Oxford: 159-179.

Viligorac Brčić, Inga

- (2019) „Cults of Isis in Dalmatia“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 44. 1: 345-358.

Wilkinson, Richard H.

(2000) *The Complete Temples of Ancient Egypt*. London.

(2003) *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. London.

Wilkinson, Toby A. H.

(1999) *Early Dynastic Egypt*. London.

Witt, Reginald E.

(1971) *Isis in Graeco-Roman World*. New York.

3. Internetski izvori

Archaeology

s. v. „Inside King Tut’s Tomb“.

[<https://www.archaeology.org/issues/337-1905/features/7538-inside-king-tut-s-tomb>] 17. 4. 2024.

Arheološki muzej u Zagrebu

s. v. „Amuleti“.

[<https://www.amz.hr/hr/virtualni-muzej/vodici-kroz-stalni-postav/vodic-kroz-stalni-postav-egipatske-zbirke-arheoloskog-muzeja-u-zagrebu/amuleti/>] 27. 5. 2024.

Egypt Museum

s. v. „The Gerzeh Palette“.

[https://egypt-museum.com/the-gerzeh-palette/#google_vignette] 17. 3. 2024.

s. v. „Tomb of Nefertari“.

[<https://egypt-museum.com/tomb-of-nefertari/>] 17. 4. 2024.

Encyclopedia Britannica

s. v. „Bastet“.

[<https://www.britannica.com/topic/Bastet>] 19. 5. 2024.

- s. v. „Diodorus Siculus“.
[https://www.worldhistory.org/Diodorus_Siculus/] 13. 5. 2024.
- s. v. „Fayum portrait“.
[<https://www.britannica.com/art/Fayum-portrait>] 19. 5. 2024
- s. v. „From the Islamic conquest to 1250“.
[<https://www.britannica.com/place/Egypt/From-the-Islamic-conquest-to-1250>] 21. 5. 2024.
- s. v. „Introduction to ancient Egyptian civilization“.
[<https://www.britannica.com/place/ancient-Egypt#ref22283>] 11. 3. 2024.
- s. v. „Magic“.
[<https://www.britannica.com/topic/magic-supernatural-phenomenon>] 26. 5. 2024.
- s. v. „Raymond Oliver Faulkner“.
[<https://www.britannica.com/contributor/Raymond-Oliver-Faulkner/898>] 11. 3. 2024.
- s. v. „Religion“.
[<https://www.britannica.com/topic/religion>] 26. 5. 2024.
- s. v. „Sir Wallis Budge“.
[<https://www.britannica.com/biography/Wallis-Budge>] 11. 3. 2024.
- s. v. „Tutankhamun“.
[<https://www.britannica.com/biography/Tutankhamun>] 17. 4. 2024.
- s. v. „Valley of the Kings“.
[<https://www.britannica.com/place/Valley-of-the-Kings>] 17. 4. 2024.
- s. v. „Valley of the Queens“.
[<https://www.britannica.com/place/Valley-of-the-Queens>] 17. 4. 2024.

Hrvatska enciklopedija

- s. v. „Magija“.
[<https://www.enciklopedija.hr/clanak/magija>] 26. 5. 2024.
- s. v. „Plutarh“.
[<https://enciklopedija.hr/clanak/plutarh>] 20. 5. 2024.
- s. v. „Religija“.
[<https://enciklopedija.hr/clanak/religija>] 26. 5. 2024.
- s. v. „Teodozije I. Veliki“.
[<https://www.enciklopedija.hr/clanak/teodozije-i-veliki>] 20. 5. 2024.

MET Museum

s. v. „Model Bakery and Brewery from the Tomb of Meketre“.

[<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/544258>] 9. 4. 2024.

Oxford Reference

s. v. „Karl Richard Lepsius“.

[<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100100778>]

11. 3. 2024

The British Museum

s. v. „Tutankhamun: ancient and modern perspectives“.

[<https://www.britishmuseum.org/visit/object-trails/tutankhamun-ancient-and-modern-perspectives>] 17. 4. 2024.

s. v. „Object: The Battlefield Palette“.

[https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA20791] 20. 3. 2024.

World History Encyclopedia

s. v. „Book of the Heavenly Cow“.

[https://www.worldhistory.org/Book_of_the_Heavenly_Cow/] 19. 4. 2024.

s. v. „Egyptian Gods - The Complete List“.

[<https://www.worldhistory.org/article/885/egyptian-gods---the-complete-list/>] 27. 5. 2024.

s. v. „Fayum mummy portraits“.

[<https://www.worldhistory.org/collection/134/fayum-mummy-portraits/>] 19. 5. 2024.

s. v. „Ptolemy I“.

[https://www.worldhistory.org/Ptolemy_I/] 12. 5. 2024.